

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ І СПОРТУ УКРАЇНИ
КАФЕДРА ТУРИЗМУ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня бакалавра
за спеціальністю 242 Туризм,
освітньою програмою «Туристично-екскурсійне обслуговування»

на тему: **«КУЛЬТУРНО-ПІЗНАВАЛЬНИЙ ТУРИЗМ В УКРАЇНІ:
СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ»**

здобувача вищої освіти
першого (бакалаврського) рівня
Ковалю Дмитра Анатолійовича

Науковий керівник: Бабушко С. Р.
доктор педагогічних наук, професор

Рецензент: Кучерява Г.О.,
кандидат географічних наук, доцент
декан факультету бізнесу, туризму і
психології Київського національного
лінгвістичного університету

Рекомендовано до захисту на засіданні
кафедри (протокол № 12 від 20.05.2024 р.)

Завідувач кафедри: Бабушко С. Р.
доктор педагогічних наук, професор

Київ – 2024

ЗМІСТ

Анотація. Annotation	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРНО-ПІЗНАВАЛЬНОГО ТУРИЗМУ...	9
1.1. Визначення сутності культурно-пізнавального туризму та його видів.....	9
1.2. Історична ретроспектива розвитку культурно-пізнавального туризму.....	21
1.3. Особливості культурно-пізнавального туризму.....	29
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНО-ПІЗНАВАЛЬНОГО ТУРИЗМУ У СВІТІ ТА УКРАЇНІ	38
2.1. Культурна спадщина світу як туристичні ресурси.....	38
2.2. Культурно-пізнавальний туристичний потенціал України	50
2.2.1. Матеріальна культурна спадщина.....	52
2.2.2. Можливості нематеріальної культурної спадщини.....	58
2.3. Ринок культурно-пізнавального туризму в Україні.....	62
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНО-ПІЗНАВАЛЬНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ	72
3.1. Проблеми культурно-пізнавального туризму в умовах сьогодення.....	72
3.2. Перспективи розвитку культурно-пізнавального туризму у повоєнний період.....	79
ВИСНОВКИ	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ	90
ДОДАТКИ	98

АНОТАЦІЯ

Коваль Д. А. Культурно-пізнавальний туризм в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку. – Рукопис.

Випускна кваліфікаційна робота за спеціальністю 242 Туризм і рекреація, освітньої програми «Туристично-екскурсійне обслуговування». – Національний університет фізичного виховання і спорту України, Київ. 2024.

Кваліфікаційну роботу присвячено висвітленню сучасного стану культурно-пізнавального туризму в Україні. Автором було досліджено сутність культурно-пізнавального туризму та його видів; здійснено історичний ретроспективний аналіз розвитку культурно-пізнавального туризму; визначено його особливості. Вивчення сучасного стану культурно-пізнавального туризму охоплювало дослідження туристичних ресурсів світу та України, зокрема їх матеріальної та нематеріальної культурної спадщини, а також визначення тенденцій на вітчизняному ринку культурно-пізнавального туризму. Було проаналізовано та охарактеризовано проблеми культурно-пізнавального туризму в умовах сьогодення; окреслено перспективи його розвитку у повоєнний період.

Ключові слова: *культурно-пізнавальний туризм, Україна, сучасний стан, проблеми, перспективи розвитку.*

ANNOTATION

Koval D. A. Cultural tourism in Ukraine: current state and development prospects. – Manuscript.

Graduation qualification paper in specialty 242 Tourism and Recreation, educational program “Tourist and Excursion Service”. – National University of Ukraine on Physical Education and Sports, Kyiv. 2023.

The qualification paper is dedicated to highlighting the current state of cultural tourism in Ukraine. The author investigated the essence of cultural tourism and its types; a historical retrospective analysis of the development of cultural tourism was carried out; its main features were defined. The research of the current state of cultural tourism covered the study of tourist resources of the world and Ukraine, in particular their tangible and intangible cultural heritage, as well as the determination of trends in the domestic market of cultural tourism. The problems of cultural tourism in today's conditions were analyzed and characterized; the prospects for its development in the post-war period were outlined.

Keywords: *cultural tourism, Ukraine, current state, problems, development prospects.*

ВСТУП

Актуальність теми та постановка проблеми. Нині одним із потужних напрямів розвитку туризму виділяється культурно-пізнавальний, що ґрунтується на розумінні важливої ролі культурної та пізнавальної діяльності людини, визнанні її культурно-освітніх потреб у пізнанні історії, культури, релігії, традицій, особливостей укладу життя в інших країнах. Оскільки переважна більшість людей подорожує з метою відпочинку та дозвілля, культурно-пізнавальний туризм здатний задовольнити їхні потреби через організацію пізнавальних турів, впровадження розважальних елементів у процес ознайомлення з історією свого народу та його традиціями, популяризацію елементів матеріальної та нематеріальної культурної спадщини, просування міст і сіл, що мають унікальні пам'ятки, та перетворення їх на привабливі туристичні дестинації.

Україна має багатий туристичний потенціал для розвитку культурно-пізнавального туризму: унікальні історичні та культурні пам'ятки, об'єкти культурної спадщини як матеріальної, так і нематеріальної, національного та місцевого значення, які можуть стати основою для розвитку культурно-пізнавального туризму для внутрішніх і для іноземних туристів. Однак, через повномасштабну війну, розв'язану РФ проти України, частина з них зруйнована чи пошкоджена, пограбована та вивезена за межі України. Разом з тим, люди прагнуть психологічної підтримки, намагаються певним чином відволіктися від тягот війни, а культурно-пізнавальний туризм завдяки позитивним емоціям від подорожей може задовольнити ці потреби. Тому питання дослідження культурно-пізнавального туризму у сьогоденних реаліях набуває особливої значущості.

Зважаючи на викладене, автором й було обрано тему кваліфікаційного дослідження «**Культурно-пізнавальний туризм в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку**».

Ступінь розробленості теми. Тема культурно-пізнавального туризму в Україні активно досліджується вітчизняними науковцями за такими напрямками:

- культурно-пізнавальний туризм та його ресурси в контексті розвитку туризму (О. Бейдик [4]; С. Дичковський [15]; М. Кляп, Ф. Шандор [22]; О. Любіцева [28]; М. Мальська, Н. Антонюк, Н. Ганич [29]; І. Смалъ [50]);

- сучасний стан розвитку культурно-пізнавального туризму в умовах війни (Н. Паньків, В. Сагайдак [43]; О. Радіонова, А. Добрянська [48]; Л. Черчик [58]).

Варто зазначити, що доволі часто культурно-пізнавальний туризм досліджується через призму його впливу на розвиток суспільства загалом і туристичних дестинацій (Л. Божко [5]; О. Никига [37]; В. Сущенко та Л. Мельник [51]).

Численні публікації вітчизняних науковців присвячені питанням розвитку культурно-пізнавального туризму в Україні чи її окремих регіонах: України (О. Радіонова, А. Добрянська [48]; С. Уліганець, О. Аріон, Д. Болъ [56]); Херсонщини (В. Грановська і Т. Стукан [10]); Львівщини (Ю. Жук, М. Назарук [19]) та ін.

Щодо зарубіжних науковців, то питання розвитку культурно-пізнавального туризму для них постає як питання розвитку культурного туризму, його ресурсів та тенденцій. Так, відомий дослідник культурного туризму Г. Річардс [85; 86; 87; 88; 89; 90] у своїх працях розкрив особливості культурного туризму в Європі, особливу увагу звертаючи на місцеві туристичні пам'ятки та їх ролі у розвитку культурного туризму, трансформації сутності культурного туризму від простого споглядання історико-культурного об'єкту до усвідомлення важливості його збереження.

Більшість зарубіжних вчених досліджують переважно питання взаємозв'язку культури, туризму та економіки [80; 93; 95; 99]. До кола їх наукових інтересів входять і питання управління культурними ресурсами [76; 78; 84] та забезпечення якості турпродукту в сегменті культурного туризму [65; 81]; осмислення філософських концепцій і підходів до культурних основ туризму [64; 72; 79].

Зарубіжна дослідниця культурного туризму М. Сміт (M. Smith) [92] аналізує його позитивний вплив на розвиток країн Європейського Союзу і підкреслює важливість збереження культурної спадщини, національної та місцевої ідентичності спільними зусиллями зацікавлених сторін на всіх рівнях.

Таким чином ступінь наукового опрацювання теми дослідження визначався через аналіз публікацій, статей, монографій вітчизняних і зарубіжних науковців. Джерельною базою дослідження слугували також доповіді, звіти, документи ЮНЕСКО та ВТО ООН, статистичні дані Європейської комісії, Державної служби статистики України, Державного агентства з розвитку туризму (ДАРТ), офіційні сайти організацій та установ, які забезпечують розвиток туризму.

Оскільки культурно-пізнавальний туризм, як і інші його види, призупинили своє функціонування в умовах пандемійних обмежень, поступово почали відроджуватися у пост-ковідний період, і знову завмерли у своєму розвитку через повномасштабну війну РФ проти України, доцільним та актуальним видається дослідження сучасного його стану в умовах сьогодення.

З огляду на вказане, **метою кваліфікаційної роботи** є всебічне дослідження сучасного стану культурно-пізнавального туризму в Україні, його проблеми та перспективи розвитку.

Для досягнення зазначеної мети необхідно вирішити такі **завдання**:

- визначити сутність культурно-пізнавального туризму та його видів;
- здійснити історико-ретроспективний аналіз розвитку культурно-пізнавального туризму;
- виокремити та охарактеризувати особливості культурно-пізнавального туризму;
- висвітлити культурно-пізнавальні ресурси світу;
- проаналізувати культурно-пізнавальний потенціал України, основою якого виступає культурна матеріальна і нематеріальна спадщина;
- дослідити сучасний стан ринку культурно-пізнавального туризму та виокремити тенденції, що простежуються в умовах сьогодення;

- охарактеризувати основні проблеми, з якими нині стикається культурно-пізнавальний туризм у своєму розвитку, та на основі їх аналізу сформулювати перспективи його подальшого розвитку у повоєнний період.

Об'єктом дослідження є культурно-пізнавальний туризм в Україні.

Предметом дослідження є сучасний стан, тенденції розвитку культурно-пізнавального туризму в Україні, його проблеми та перспективи.

Методи дослідження. Для досягнення мети та виконання поставлених завдань автором було використано комплекс теоретичних і практичних методів. Загальнонаукові теоретичні методи включали систематизацію, узагальнення, аналіз і синтез. Їх було використано для висвітлення теоретичних і методичних засад дослідження розвитку культурно-пізнавального туризму, зокрема для з'ясування поняття і його сутності, видів, особливостей. Метод історичної ретроспективи дав змогу простежити шлях розвитку культурно-пізнавального туризму та виокремити основні його етапи. Практичні методи вибірки та обробки статистичних даних уможливили здійснення кількісного та якісного дослідження ринку культурно-пізнавального туризму в Україні. Метод узагальнення та критичного осмислення отриманих результатів дозволив виокремити тенденції, що панують на ринку туристичних послуг, визначити проблеми, з якими стикається культурно-пізнавальний туризм загалом і в умовах війни. Прогностичні методи було застосовано в процесі окреслення перспектив подальшого його розвитку в Україні у повоєнний період.

Теоретичне значення кваліфікаційної роботи полягає в обґрунтуванні теоретично-методичних засад дослідження, уточненні змісту терміну «культурно-пізнавальний туризм» та його англійського відповідника «культурний туризм»; визначенні етапів розвитку культурно-пізнавального туризму та його особливостей; систематизації та опису культурно-пізнавальних ресурсів України та світу; кількісному та якісному дослідженню сучасного ринку культурно-пізнавального туризму в Україні; виокремленню та характеристиці основних тенденцій, проблем і викликів. На основі їх

опрацювання, критичного осмислення було окреслено перспективи подальшого розвитку культурно-пізнавального туризму у післявоєнний період.

Практична значення кваліфікаційної роботи полягає у тому, що теоретичні результати дослідження можуть бути використані у процесі вивчення таких навчальних дисциплін, як «Інновінг у туризмі», «Спеціалізований туризм», «Актуальні проблеми розвитку туризму» на першому (бакалаврському) рівні вищої освіти, а також при виконанні здобувачами ступеня бакалавра спеціальності 242 Туризм і рекреація курсових і кваліфікаційних досліджень з туристичної проблематики.

Апробацію результатів кваліфікаційного дослідження було здійснено на науково-методичній конференції НУФВСУ для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти «Туризм в умовах сучасних викликів», яку було проведено 16 травня 2024 р. і де автор виступив з доповіддю «Культурно-пізнавальний туризм в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку».

Обсяг і структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків й викладена на 84 сторінках. Вона містить список використаної літератури та джерел, а також додатки, У роботі представлено графічний матеріал у вигляді 12 таблиць і 17 рисунків. У процесі написання роботи було опрацьовано 100 наукових праць і джерел, з них 38 англійською мовою.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРНО-ПІЗНАВАЛЬНОГО ТУРИЗМУ

1.1. Визначення сутності культурно-пізнавального туризму та його види

Для з'ясування сутності культурно-пізнавального туризму, насамперед, потрібно розглянути, як його трактують у науковій літературі. Аналіз джерел свідчить про відсутність одностайності у трактуванні цього терміну. Крім того, доволі часто науковці використовують різні терміни для позначення цього явища. Так, термін «культурно-пізнавальний туризм» може йменуватися двома окремими термінами: «культурний туризм» та «пізнавальний». Необхідно зазначити, що деякі автори дають цьому поняттю нові відтінки визначень та вважають, що виник новий вид туризму. При цьому вони розділяють «культурний туризм» і «пізнавальний туризм» як самостійні види туризму [61]. Натомість, інші дослідники вважають «пізнавальний» туризм як різновид «культурного» [21]. Існує ще й інша думка, коли мова йде про культурно-пізнавальний туризм. Деякі науковці, як наприклад, українська дослідниця туризмознавчих питань Є. Панкова, розуміє під культурно-пізнавальним туризмом «екскурсійний», «екскурсійно-пізнавальний», «історико-краєзнавчий» або «інтелектуальний» [42].

Оскільки не існує загальноприйнятого визначення культурно-пізнавального туризму, автор вважає за доцільне розглянути найбільш вживані терміни за таким алгоритмом: окремо проаналізувати поняття «культурний туризм», «пізнавальний туризм» та «культурно-пізнавальний туризм». У підсумку, порівняти отримані визначення та дійти висновку про доцільність використання зазначених термінів окремо чи у поєднанні.

Уперше термін «культурний туризм» було використано в рамках проведення Всесвітньої конференції з культурної політики. Експерти Міжнародної організації зі збереження культурних пам'яток (International Council on Monuments and Sites – ICOMOS) визначили його як невеликий

сегмент ринку туризму освітнього чи пізнавального характеру, що присвячений поширенню та роз'ясненню культурної ідеї [74].

Найбільш вживані визначення культурного туризму викладено у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Аналіз найпоширеніших визначень терміну «культурний туризм»

№ з/п	Автор/Джерело	Визначення терміну «культурний туризм»
1.	ВІКІПЕДІЯ [27]	відвідини історичних, культурних або географічних визначних пам'яток; найпопулярніший та наймасовіший вид туризму, основною метою якого є ознайомлення з туристськими визначними пам'ятками (пам'ятниками історії, архітектури, мистецтва; природними та етнічними особливостями; сучасним життям народу тощо)
2.	М.М.Покоłodна, І. Л. Полчанінова [31]	це переміщення туристів за межі їх постійного місця проживання, мотивоване повністю або частково інтересом відвідування культурних пам'яток, включаючи культурні події, музеї та історичні місця, художні галереї та музичні і драматичні театри, концертні майданчики і місця традиційного проведення часу місцевого населення, що відображають історичну спадщину, сучасну художню творчість, традиційні цінності, види діяльності і повсякденний стиль життя резидентів, з метою отримання нової інформації, досвіду і вражень для задоволення їхніх культурних потреб
3.	Експерти Міжнародної організації збереження культурних пам'яток ICOMOS [74].	невеликий сегмент ринку туризму освітнього чи пізнавального характеру, що присвячений поширенню та роз'ясненню культурної ідеї
4.	Г. Річардс [85]	споживання туристами мистецтва, художньої спадщини, фольклору та цілого ряду інших проявів культури
5.	С. Дичковський [15]	комплексне явище, в якому поєднується виїзд туриста з території свого регіону чи країни до іншого регіону чи країни з метою ознайомлення з

		їх культурою та розуміння, в результаті чого формується культурна компетентність, самосвідомість і культурне самовизначення особистості в світовому просторі.
6.	Ф. Шандор [60]	це відвідання історичних, культурних або географічних визначних пам'яток

Джерело: систематизовано автором.

Наведені визначення відображають різні підходи науковців до розуміння сутності культурного туризму. Причому, акцентується різні аспекти культурного туризму: як комплексного явища, як сегменту туристичного ринку, як споживання. Якщо розглядати культурний туризм як вид, то потрібно більш широкий контекст. Як справедливо зауважує М. Шевелюк, поняття «культурний туризм» може містити в собі ознаки й інших видів туризму [61, с. 103]. Тому якщо акцент поставлено на культурологічних характеристиках туризму, доцільним видається розгляд культурного туризму як складової більш широкого поняття – «пізнавальний туризм» [56].

У загальних рисах культурний туризм передбачає відвідування представником однієї культури території іншої, пізнання її духовних і матеріальних цінностей, наслідком яких стає вироблення свого «бачення» іншої культури, на основі якого турист розвиває, поглиблює та розширює коло своєї культурної ерудиції [61].

З огляду на зазначене, розглянемо підходи науковців до трактування терміну «пізнавальний туризм». Як і з терміном «культурний туризм», тут також відсутнє єдине розуміння. Крім того, різноманітні і терміни для його позначення:

пізнавальний, екскурсійний, культурний, культурно-пізнавальний туризм та ін.

Тому варто проаналізувати найбільш частотні і поширені визначення.

Вітчизняні науковці С. Уліганець, О. Аріон та Д. Боль визначають пізнавальний туризм – туристичні поїздки, подорожі, походи з метою відвідин будь-яких регіонів, місцевості, центрів туризму, для ознайомлення з пам'ятниками природи, історії та культури, побутом і традиціями місцевого

населення, народними ремеслами та промислами, досягненнями у сфері науки, культури, промислового виробництва, будівництва [56, с. 78]. Вони вказують на те, що елементи пізнавального туризму властиві практично всім видам туризму.

Відомий у туризмі науковець В. Федорченко розглядає пізнавальний туризм як туристські поїздки, основною метою яких є задоволення допитливості та інших пізнавальних інтересів [57]. Потрібно зауважити, що науковець вважає, що аналогічним поняттям до пізнавального туризму є екскурсійний туризм.

Науковець П. Пуцентейло також підтримує цю думку та вважає, що пізнавальний (екскурсійний) туризм – це подорожі і поїздки з пізнавальною метою [47].

Найбільш вживані визначення пізнавального туризму, відібрані автором, представлено у таблиці 1.2.

Таблиця 1.2

Аналіз найпоширеніших визначень терміну «пізнавальний туризм»

№ з/п	Автор/Джерело	Визначення терміну «пізнавальний туризм»
1.	С. Уліганець, О. Аріон, Д. Боль [56, с. 78].	туристичні поїздки, подорожі, походи з метою відвідин будь-яких регіонів, місцевості, центрів туризму, для ознайомлення з пам'ятниками природи, історії та культури, побутом і традиціями місцевого населення, народними ремеслами та промислами, досягненнями у сфері науки, культури, промислового виробництва, будівництва
2.	Ф.Шандор [60].	різнопланові туристичні подорожі, поїздки, а також походи, основна ціль яких відвідування центрів туризму, регіонів, пам'яток місцевого та світового масштабу задля знайомства з традиціями та побутом місцевих мешканців, їх історією, культурою, пам'ятниками природи.
3.	Словник-довідник «Туризм, гостинність, сервіс» [53]	вид міжнародної туристської подорожі, пов'язаний зі знайомством туристів з національними культурами, з звичаями, традиціями в країні перебування.
4.	В. К. Федорченко [57]	туристські поїздки, основною метою яких є задоволення допитливості та інших пізнавальних

		інтересів.
5.	П. Пуцентейло [47].	це – пізнавальний (екскурсійний) туризм, який проявляється у формі подорожей і поїздок з пізнавальною метою.

Джерело: систематизовано автором.

Таким чином, аналізуючи наведені визначення, можна констатувати, що науковці розглядають пізнавальний туризм з різних позицій. Одні дослідники розглядають його в межах менеджменту, інші автори підходять до пізнавального туризму як до одного з видів туризму. Ще одна категорія розглядає його з позицій географія та вказує, що пізнавальний туризм не має географічних рамок і туристичні подорожі можуть здійснюватися по території, де проживає сам турист чи до різних екзотичних країн. Деякими авторами пізнавальний туризм розглядається як результат, який отримує турист, тобто знання, культурні та емоційні враження.

Загалом, варто відмітити, що усі визначення, за пропозицією дослідників Державного університету «Житомирська політехніка», можна два основні підходи: технічний і концептуальний. Технічний підхід ґрунтується на описі ресурсів культурного туризму, території, що приваблює потоки туристів. Натомість, концептуальний підхід базується на описі мотивів, що лежать в основі цього виду туризму, оскільки саме вони пояснюють прагнення людей до відвідування культурних дестинацій та їхнім бажанням пізнати що-небудь нове про них [39].

Перейдемо до аналізу найбільш вживаних визначень культурно-пізнавального туризму. У таблиці 1.3 наведено результати вибірки.

Таблиця 1.3

Аналіз найпоширеніших визначень терміну «культурно-пізнавальний туризм»

№ з/п	Автор/Джерело	Визначення терміну «культурно-пізнавальний туризм»
1.	Любіцева О. О. [28].	це подорожі людей своєю країною або закордоном з метою ознайомлення з пам'ятками історії, культури, місцевими традиціями, звичаями,

		стилем життя
2.	С. Мельниченко [54].	тимчасове переміщення індивідів за межі їх постійного місця проживання, зумовлене наявністю інтересу до відвідування культурних пам'яток, враховуючи культурні події, історичні місця та музеї, художні галереї, музичні та драматичні театри, концертні майданчики та інші об'єкти туристичного інтересу, які відображають історичну спадщину, сучасну художню творчість і виконавські мистецтва, традиційні цінності, види діяльності та повсякденний стиль життя населення, з метою отримання нової інформації і досвіду для задоволення культурних потреб
3.	Документи ЮНЕСКО [38]	відмінний від інших видів туризму, який враховує культури інших народів
4.	ЮН ВТО [7]	вид туристичної діяльності, у якій основна мотивація для відвідувача полягає в тому, щоб дізнатися, відкрити, випробувати та спожити матеріальні та нематеріальні культурні пам'ятки/продукти в туристичному місці

Джерело: систематизовано автором.

Стисле визначення культурно-пізнавального туризму і точне за своєю сутністю є тлумачення, запропоноване О. Любіцевою. Культурно-пізнавальний туризм – це подорожі людей своєю країною або закордоном з метою ознайомлення з пам'ятками історії, культури, місцевими традиціями, звичаями та стилем життя місцевого населення [28].

Водночас заслуговує на увагу визначення, запропоноване С. Мельниченком: культурно-пізнавальний туризм, яке є об'ємним і враховує низку аспектів, зокрема відвідувані туристами місця, а також мету відвідування цих місць туристами. С. Мельниченко зазначає, що культурно-пізнавальний туризм – це тимчасове переміщення індивідів за межі їх постійного місця проживання, зумовлене наявністю інтересу до відвідування культурних пам'яток, враховуючи культурні події, історичні місця та музеї, художні галереї, музичні та драматичні театри, концертні майданчики та інші об'єкти туристичного інтересу, які відображають історичну спадщину, сучасну художню творчість і виконавські мистецтва, традиційні цінності, види

діяльності та повсякденний стиль життя населення, з метою отримання нової інформації і досвіду для задоволення культурних потреб [54].

Загалом, у визначеннях культурно-пізнавального туризму, як підкреслюють В. Сущенко та Л. Мельник простежуються такі три ознаки:

1. діяльність туриста, що проявляється у придбанні нового досвіду і вражень та отриманні задоволення своїх культурних потреб;
2. мотивація туристів які залученні до культурно-пізнавального туризму;
3. пропозиції – туристичні ресурси, які використовуються для задоволення попиту в сфері культурно-пізнавального туризму [51].

Перша ознака «діяльність туриста» визначає концептуальну відмінність культурно-пізнавального туризму від інших видів туристичної діяльності. Друга та третя ознаки характеризують мотиви та вид попиту туристів у культурно-пізнавальному туризмі.

У нашому кваліфікаційному дослідженні під «культурно-пізнавальним туризмом» матимемо на увазі такий вид туризму, в якому головним мотивом для подорожі є ознайомлення з пам'ятками історії, культури, місцевими традиціями, звичаями, стилем життя місця, відмінного від постійного місця проживання туриста.

У науковій літературі з туризму існує чимало класифікацій саме цього виду туризму: культурно-пізнавального. Насамперед, варто згадати професора М. Драгичевича-Шешича, який пропонував класифікувати культурно-пізнавальний туризм таким чином:

- історичні подорожі, до яких належать мандрівки в історію, подорожі-реконструкції історичних подій, релігійні подорожі, вивчення певного історичного періоду;
- географічні подорожі – комплексні спеціалізовані мандрівки;
- художні подорожі – поїздки, що здійснюються з метою вивчення окремого напрямку в мистецтві;
- екологічний туризм [16].

Як бачимо, в основу своєї класифікації М. Драгичевич-Шешич поклав цілі поїздки. Однак, на думку автора, такий поділ не відображає повною мірою особливостей розвитку культурно-пізнавального туризму на сучасному етапі. Більш того, відповідно до цієї класифікації, одна і та ж подорож може бути віднесена відразу до кількох категорій, що ускладнює використання цієї класифікації.

Іншим критерієм для класифікування видів культурно-пізнавального туризму можуть слугувати об'єкти туристичного інтересу, серед яких найпопулярнішими є: музеї, рукотворні та природні пам'ятники, визначні пам'ятки історії та культури, ландшафти, парки та ін. Тож культурно-пізнавальний туризм може мати різні види об'єктів: археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектурні, садово-паркового мистецтва, ландшафтні тощо.

У відповідності до категорій цих об'єктів визначаються і види культурно-пізнавального туризму: літературно-художній туризм, історико-археологічний туризм, військово-історичний туризм, історико-архітектурний туризм, релігійно-пізнавальний туризм, культурно-етнографічний туризм, природно-пізнавальний туризм (таблиця 1.4).

Таблиця 1.4

Види культурно-пізнавального туризму (за критерієм об'єкти)

Види культурно-пізнавального туризму	Види об'єктів (категорії)	Приклади
Історико-археологічний	Історичні	окремі поховання та некрополі, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів.

	Археологічні	Городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, могильники, культові місця та споруди, наскельні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, рештки життєдіяльності первісних людей.
Історико-архітектурний туризм	Історичні	Будинки, споруди, їх комплекси (ансамблі), пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів
	Архітектурні	Історичні центри, вулиці, квартали, площі, архітектурні ансамблі, залишки давнього планування та забудови, окремі архітектурні споруди, а також пов'язані з ними твори монументального, декоративного та образотворчого мистецтва.
Літературно-художній туризм	Монументального мистецтва	Меморіальні музеї відомих діячів літератури, театру, кіно та ін.
	Художні	Твори образотворчого мистецтва, Художня та документальна література.
Військово-історичний туризм	Військові та історичні	пам'ятники присвячені військовим подіям, військові музеї; музеї, присвячені окремим військовим битвам і цілим війнам; меморіали
Природно-пізнавальний туризм	Садово-паркового мистецтва	Поєднання паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами.
	Ландшафтні	Природні території, які мають історичну цінність: національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, біосферні резерви, природні заповідники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки.
Культурно-етнографічний туризм	Етнографічний	Традиції, обряди, свята, народні промисли, національна кухня, традиційні житла, одяг, танці, колекції етнографічних музеїв.
Релігійно-пізнавальний туризм	Релігійний	Культові споруди і храми

Джерело: систематизовано автором за [39; 45].

Таким чином, види культурно-пізнавального туризму безпосередньо залежать від систематизації його об'єктів. В цілому, культурно-пізнавальний туризм охоплює сім основних видів (рис.1.1).

Рис. 1.1. Види культурно-пізнавального туризму.
Джерело: розроблено автором.

Детальніше охарактеризуємо кожен із зазначених видів культурно-пізнавального туризму.

Літературно-художній туризм. Відомі діячі літератури та мистецтва та їх твори можуть бути вагомим чинником залучення не лише іноземних, але й вітчизняних туристів. Об'єкти цього виду туризму зазначено у таблиці 4, а також літературні музеї, музеї-квартири, бібліотеки, театри тощо.

Історико-археологічний туризм є дуже досить популярним серед туристів та передбачає їх ознайомлення з пам'ятками археології, місцями розкопок, руїнами стародавніх поселень людей тощо. Під час поїздок до зазначених об'єктів туристи можуть прослухати теоретичний матеріал у формі лекції від професійного археолога, доторкнутися до предметів давнини. Серед чинників, що гальмують розвиток цього виду культурно-пізнавального туризму, зазначають незадовільний стан туристичних об'єктів, а також

транспортну недоступність багатьох з них через нерозвинену логістичну інфраструктуру.

Військово-історичний туризм. Багато об'єктів, як от, залишки військових укріплень, місця базування військових частин, використовуються в межах історико-археологічного туризму й одночасно військово-історичного туризму. Концепція військово-історичного туризму полягає в тому, щоб зібрати максимум інформації про різні періоди історії країни, регіону, місцевості. У військово-історичному туризмі задіяні також такі об'єкти, як: військові музеї; музеї, присвячені окремим військовим битвам і війнам; меморіали та меморіальні місця боїв та історичних битв, історичні пам'ятники відомим воєначальникам, наявні діючі та історичні військові об'єкти та полігони, бойові морські кораблі, підводні човни. Потенційними туристами можуть бути всі, хто цікавиться воєнною історією, ветерани та родичі загиблих воїнів.

З огляду на війну, що триває на території України і була підступно розв'язана РФ, в усьому світі зросло зацікавлення Україною та її народом, який спроможний подолати ворога та мужньо боронить свою незалежність.

Історико-архітектурний туризм є, мабуть, найбільшою складовою культурно-пізнавального туризму. Цей вид туризму об'єднує такі туристичні об'єкти, як: архітектурні ансамблі й комплекси, історичні центри, квартали, площі, вулиці, залишки стародавнього планування й забудови міст і інших населених пунктів, спорудження цивільної та промислової архітектури.

Релігійно-пізнавальний туризм є специфічною складовою культурно-пізнавального туризму. Однак, потрібно вказати, що цей вид туризму може також розглядатися окремо як релігійний туризм в цілому. Водночас, культові об'єкти, що цікавлять туристів-прочан, є і найбільшими архітектурними шедеврами. Тож релігійно-пізнавальний туризм може розглядатися як підвид історико-культурного туризму.

Проте, науковці М. Покоłodна та І. Полчанінова наголошують, що об'єднання з попереднім видом не є актуальним, оскільки принципи організації

турів історико-архітектурного і релігійно-пізнавального туризму істотно відрізняються [45].

Тісно пов'язаний з релігійно-пізнавальним є релігійний (паломницький) туризм, який також активно розвивається на сучасному туристичному ринку. Однак, необхідно враховувати, що цілі паломників не є пізнавальними: вони прагнуть бути ближче до Бога. Тобто духовна близькість не обов'язково передбачає наявність архітектурної споруди з величним внутрішнім убранням.

Культурно-етнографічний туризм. Останнім часом науковці наполягають на виокремленні етнографічного туризму в окремий вид. Проте за своєю сутністю, це – форма культурно-пізнавального відпочинку, що передбачає відвідування туристами місця проживання етнічних груп. Іншими словами, туристи відвідують місця проживання людей, які розмовляють однією мовою, визнають своє єдине походження, звичаї, устрій життя, усталені традиції. Також культурно-етнографічний туризм передбачає безпосереднє спілкування туристів з представниками етнографічних груп; їх присутність та активну участь у традиційних для цієї етнічної групи заходах. Культурно-етнографічний туризм поєднує в собі елементи декількох інших видів туризму, а саме: релігійно-пізнавального, історико-архітектурного, історико-археологічного та ін.

Природно-пізнавальний туризм багато науковців виділяють в окремий напрям. Однак, потрібно зазначити, що низка його об'єктів активно використовуються в пізнавальному туризмі. До деякої міри автор погоджується з висловленою думкою, адже екологічний туризм передбачає відхід людини від міського середовища, єднання з природою, насолоду від перебування в природному середовищі. Основними об'єктами екологічного туризму можна вважати ліси, поля, луки, річки, озера, гори тощо. Разом з тим, існує й відмінність. Так, природно-пізнавальний туризм має вужчу специфіку, а основними туристичними об'єктами виступають природні території, що охороняються.

Таким чином, як свідчить здійснений автором аналіз наукової літератури та джерел, поняття культурно-пізнавального туризму є багатогранним, наслідком чого стала наявність низки невіршених питань, зокрема тих, що стосуються визначення поняття «культурно-пізнавальний туризм» та його складових «культурний туризм», «пізнавальний туризм».

Це повною мірою стосується і класифікації культурно-пізнавального туризму. Так, наявні класифікації характеризуються недостатньою систематизацією об'єктів культурного туризму. Це зумовлено обмеженим вибором критеріїв для класифікування. Крім того класифікації є доволі умовними, адже види культурно-пізнавального туризму є взаємопроникними, що ускладнює розуміння поділу на види.

1.2. Історична ретроспектива розвитку культурно-пізнавального туризму

Культурно-пізнавальний туризм завжди був популярним серед туристів та важливим сегментом туристичної індустрії, а отже і ключовим фактором економіки багатьох регіонів і міст з багатою історією та культурно-історичними пам'ятками.

Зазначимо, що елемент «культура» є притаманним переважній більшості туристичних місць. Іншими словами, туристичні місця повинні мати культурно-пізнавальні ресурси. Вони відіграють важливу роль у залученні туристів та значно підвищують цінність історико-культурної спадщини. Крім того, вони служать передумовою для організації і проведення культурно-пізнавальних видів турів у цих місцях. Як зазначають науковці С. Уліганець, О. Аріон та Д. Боль вважають, що до культурно-пізнавальних ресурсів прийнято зараховувати лише ті об'єкти культури й історії, що були оцінені та досліджені науковцями, і можуть надалі використовуватися для реалізації пізнавальних потреб туристів [56].

Людство завжди цікавилось історією та культурою життя інших народів і країн. Тому можна вважати, що прототипом культурно-пізнавального туризму є

відвідування інших міст, територій, країн з метою пізнання їх історії та культури, ознайомлення з визначними пам'ятками історії, архітектури, мистецтва, природними та етнічними особливостями, сучасним життям народу [22]. Такі подорожі з культурною метою з'явилися наприкінці XVI ст. Тож можна вважати це століття початком розвитку культурно-пізнавального туризму. Необхідно зазначити, що ці подорожі називали культурними, а отже, на ранніх етапах свого розвитку культурно-пізнавальний туризм можна було йменувати винятково «культурним туризмом» і «культурними подорожами».

Коли мова йде про дослідження його розвитку, варто звернутися до наукового доробку відомого європейського науковця Г. Річардса. Він пропонує у розвитку культурно-пізнавального туризму виокремлювати три етапи розвитку:

I період (XVI-XIX ст.) – поява перших культурних подорожей;

II період (кінець XIX ст. – середина XX ст.) – розвиток і набуття популярності масового туризму;

III період (1970-ті рр. – дотепер) – виокремлення культурно-пізнавального туризму в окремий вид та активний розвиток [86; 87; 88].

На думку автора, ця класифікація етапів розвитку культурно-пізнавального туризму, запропонована Г. Річардсом, не є повною і цілісною. Крім того, вважати початком розвитку культурно-пізнавального туризму XVI століття недоцільно з таких причин. Люди подорожували й набагато раніше, і до XVI століття. Так, відповідно до історичних джерел, в VI в. до н.е. стародавні греки та древні римляни здійснювали подорожі до Єгипту аби дізнатися про культуру, історію, відвідати мальовничі куточки цієї країни та архітектурні споруди. У I ст. до н.е. римляни в Римській імперії мали матеріальну можливість подорожувати з пізнавально-розважальними цілями. Їх мандрівки сприяли розвитку інфраструктури для подорожей, зокрема доріг і готелів. Багато римлян подорожували до Греції, адже там знаходилися провідні філософські та риторичні школи. Відтак, можна констатувати, що ще в античні

часи розпочався розвиток культурно-пізнавального туризму, основними цілями якого було пізнання світу та освіта.

З огляду на викладене, доповнимо класифікацію Г. Річардса ще одним *етапом і назвемо його «етапом зародження культурних та освітніх подорожей»*. Іншим етапам розвитку дамо нові назви відповідно до змісту подій, що мали місце і сприяли розвитку культурно-пізнавального туризму. Представимо нову класифікацію на рис 1.2.

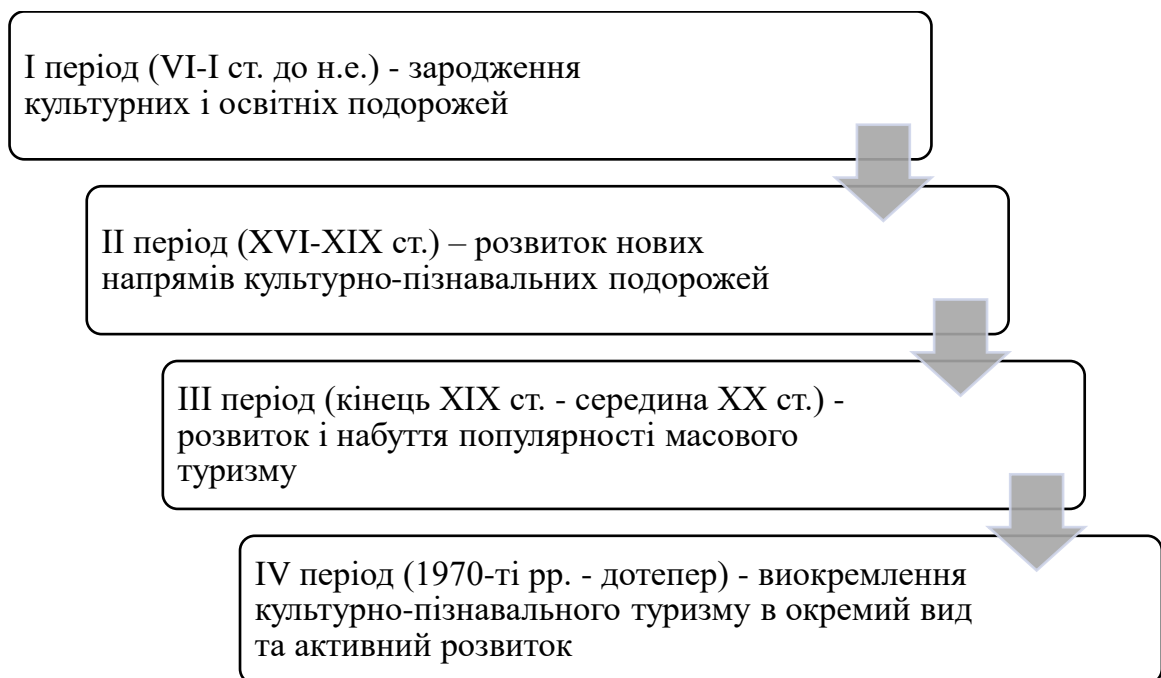

Рис. 1.2. Етапи розвитку культурно-пізнавального туризму.
Джерело: складено та доповнено автором за [85; 86; 87; 88].

II період (XVI-XIX ст.) – розвиток нових напрямів культурно-пізнавальних подорожей Культура завжди була основним об’єктом подорожей, про що свідчить розвиток Гранд-туру з XVI століття. Саме з розвитком Гранд-туру почав з’являтися та розвиватись, так званий «культурний туризм», що ознаменувало початок першого етапу розвитку культурно-пізнавального туризму. За своїм змістом, Гранд тури були освітніми поїздками молодих аристократів, які у рамках свого навчання вирушали в далеку подорож, Під час подорожі вони відвідували відомі європейські міста, як, наприклад, Лондон, Париж, Рим і Венеція. Метою таких турів було ознайомити

молодих представників багатих сімей з мистецтвом, історією та архітектурою відвідуваних європейських міст. Згодом ці тури ставали більш структурованими, проходили за однаковим маршрутом, передбачали однаково мінімальну кількість днів на вивчення того чи іншого аспекту культурного життя жителів відвідуваних країн.

Оскільки на той час домінуючою мовою вважалася французька, то логічно, що першим пунктом Гранд турів ставав Париж. Молоді люди відправлялися до Парижу, щоб покращити свою французьку мову та знання культури, а також дізнатися більше про особливості політичного устрою та роботу уряду у Франції. Тут варто відзначити, що Франція на той час стала справжнім освітнім центром, куди приїздили іноземці та мешканці провінції різних шарів населення задля отримання освіти. Тобто не лише молоді люди з багатих сімей мали можливість здобути освіту, але й менш заможні прошарки населення французів.

Проте варто згадати, що Гранд тур ніколи не був масовим явищем, а наприкінці XVIII століття ставало менше можливостей для його здійснення. Це було пов'язано з початком Французької революції. На початку XIX століття Гранд тур повністю припинив своє існування як вид освітньої подорожі. На авансцену бізнесмени вивели індустрію розваг та її різновид – туризм [9].

Разом з тим, паралельно з можливістю пізнати світ та отримати освіту, існували й інші формати культурно-пізнавального туризму.

Так, завдяки завоюванням та відкриттям земель мандрівниками у той час територіальна можливість подорожей збільшилася в рази. Завдячуючи мандрівникам у період з XVI ст. до кінця XVIII ст. відкрито та досліджено більшу половину земної кулі, моря та океани, прокладенні найважливіші морські шляхи.

Також потрібно згадати і середньовічні подорожі, що пов'язані з пересуванням паломників до святих місць.

Підсумовуючи, зазначимо, що на цьому етапі розвитку культурно-пізнавального туризму жителі Європи та азійських країн подорожували із

метою відвідування невідомих земель, освоєння нових територій та шляхів. Характер подорожей змінився, хоча мотиви залишилися незмінними: навчання, пізнання нового, ділові поїздки, паломництво.

III період (кінець XIX ст. – середина XX ст.) – розвиток і набуття популярності масового туризму. III етап характеризується початком розвитку масового туризму. Під час цього етапу розвитку культурно-пізнавального туризму було створено перші спеціалізовані підприємства по виробництву та продажу окремих туристичних послуг, відбулися кардинальні зміни в транспорті, з'явилися нові види транспорту, розширилися мережі доріг і покращилась транспортна інфраструктура. Це змінило способи пересування, збільшило їх надійність і безпечність, а також пришвидшило переїзд з одного місця до іншого. При цьому витрати на подорож знижувалися за рахунок більш економічних засобів пересування. До прикладу, винаходи Фултона пароплава (1807 р.) та Стефенсона паровоза (1814 р.), вдосконалення поштової зв'язку та дорожньо-транспортних комунікацій допомогли значно здешевити та прискорити подорожі, зробити їх комфортнішими та безпечнішими для подорожуючих.

Науково-технічний прогрес та соціальна боротьба працівників за свої права, а також зростаючий рівень добробуту окремих членів і суспільства загалом дали також можливість простим людям подорожувати. Завдяки переліченим чинникам: підвищення якості і надійності транспорту, зменшення ціни, зростання прибутків кожної родини працюючих, поява вихідних днів та оплачуваної відпустки, можливість витратити прибуток на свій відпочинок – стали передумовою істотного збільшення потоків туристів та розвитку туризму з пізнавальною метою. Люди середнього класу і середнього достатку могли дозволити собі таку подорож з пізнавальною метою. Відтак, виник попит на подорожі як в межах своєї країни, так і за її межами. Основними цілями цих подорожей були: освіта, інтерес до визначних пам'яток культури (в Італії – пам'ятки античності та середньовіччя, Швейцарії – природа), оздоровлення (в

Британії курорти Бату, Плімута; в Німеччині – Баден-Баден; на території сучасної Чехії – Карлові Вари та ін.), а також мода.

З другої половини XIX століття туристична індустрія розширює свою сферу виробництва. Це означає, що з'являються не лише розкішні готелі, але й бюджетні; починають працювати бюро подорожей, завданням яких було організувати і провести туристичні поїздки для масового споживача. У XIX столітті були створені перші туристичні агенції. Однією з перших стала агенція Thomas Cook & Son, яка запропонувала екскурсії та відпочинок для груп робітників. Послуги агенції пропонувалися в комплексі та включали транспорт, проживання та квитки на харчування. Такий підхід значно здешевив витрати на організацію та проведення екскурсій та подорожей. Відтак, зацікавив потенційних туристів, оскільки ціна на послуги була помірною, і водночас власників агенцій, оскільки зниження витрат означало збільшення їхнього прибутку.

Як бачимо, в індустрії туризму з'явилися перші ознаки масового туризму, які поглиблювалися і поширювалися та досягли свого розквіту у післявоєнні десятиліття. Крім того, поступовому розвитку масового туризму сприяла наявність музеїв, які виникли ще в XVIII-XIX столітті, виставок та інших культурних заходів.

Розвитку культурного туризму сприяла і націєтворча діяльність багатьох країн наприкінці XIX – на початку XX століття. Можливість спрямовувати туристів до місць особливого національного культурного значення, прагнення сформувати позитивний імідж країни та її правителів зробили культурний туризм популярним політичним інструментом. Ця тенденція продовжилася з народженням масового пакетного туризму в Європі після Другої світової війни, а саме тоді, коли Іспанія перетворила перші курорти для масових туристів на економічну та політичну підтримку свого режиму.

IV період (1970-ті рр. – дотепер) – виокремлення культурно-пізнавального туризму в окремий вид та активний розвиток. Четвертий етап розвитку культурно-масового туризму відзначається тим, що країни почали

використовувати своє минуле як джерело свого культурного досвіду. Європа мала чимало «минулого», щоб показати і продати туристам. Тому не дивно, що вона й досі домінує у списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО та може похвалитися розгалуженим вибором об'єктів «культурного туризму» міжнародного, національного та місцевого значення.

Проникнення культури в усі аспекти повсякденного життя, ймовірно, співпало з піднесенням культури як явища соціального блага, наприклад, у роки зростання ролі ЮНЕСКО у збереженні культури та історико-культурної спадщини людства [83]. Культуру почали вважати силою добра в суспільстві і це знайшло своє відображення в підходах до розвитку туризму між 1960-ми і 1980-ми рр.

З перетворенням економіки на ринкову та зростаючу комерціалізацію виникли побоювання, що традиційні культурні практики та інтерес людей до культурних пам'яток будуть втрачені назавжди. Однак, переважна більшість науковців і практиків туризму вважали, що модернізацію та зміни не можна зупинити, а потрібно їх використати на служіння культурі, а не на її руйнування. Іншими словами, якщо туристи приїдуть до певного місця призначення з метою ознайомитися з його культурою, то це не лише сприятиме зростанню гордості місцевого населення за свою культуру, але й спонукає їх до активного її збереження. Водночас туристи, витрачаючи свої гроші в дестинації, забезпечать необхідні фінансові надходження для реалізації та досягнення зазначеного.

Таким чином, зростала кількість культурних пам'яток, їх різноманіття, призначення, розбудовувалася відповідна інфраструктура для забезпечення туристам комфортного перебування. Як наслідок, міжнародні організації, зокрема ЮН ВТО, ЮНЕСКО та ін. почали розглядати культурний туризм, тобто туризм з метою пізнання культури та її особливостей, як «хорошу» форму туризму, що може успішно протистояти «поганим» формам туризму, та є сприятливим для культурного відродження [84].

Окремим видом туризму культурно-пізнавальний туризм став наприкінці 1970-х рр., коли дослідники туризму усвідомили, що деякі люди подорожують спеціально, щоб ознайомитися та глибше зрозуміти культуру або історичну спадщину місця призначення [95].

Приблизно в цей час було вперше використано термін «культурно-пізнавальний туризм», а саме в матеріалах Всесвітньої конференції з культурної політики у 1982 р. [75]. На практиці починають широко використовувати не лише термін, але й лобіювати культурні програми, мета яких створити особливу атмосферу, підвищити інтерес туристів до певного міс і таким чином підвищити його вартість. Наприклад, з 1985 р. в Європі починають проводити престижний конкурс на визначення культурної столиці Європи. Переможець обирається на рік, протягом якого демонструє багатство свого культурного життя, а саме: театри та їх постановки, музеї та їх експозиції, музику, різноманітні фестивалі та ін. У 2011 р. такими «культурними столицями Європи» стали міста Таллін і Турку, що організували серію визначних культурних заходів та івенів із загальним бюджетом 100 млн євро. У 2019 р. почесне звання отримали болгарські міста Пловдив і Матера [27].

Зростання ролі культури та культурних пам'яток як мотиву до подорожей та збільшення обсягів туристичних потоків було відзначено у статті 128 Маастрихтського договору 1991 р., де пропонувалося розглядати культуру як стратегію і напрям розвитку політики [97]. Згодом і Євросоюз розробив так званий «новий підхід до культури», що передбачав розгляд культури у всіх сферах політики, на кшталт сталого розвитку, що розглядається як загальне спрямування політики.

Загалом, почала відбуватися комерціалізація культури через туризм. Цей процес став активно використовуватися не тільки в таких великих містах, культурних столицях світу, як Відень, Париж, Прага, Лондон чи Берлін, а й у зовсім провінційних, нічим невидатних у сенсі культурного потенціалу містах і містечках. Один з засновників концепції територіального маркетингу Філіп Котлер наголошував, що нині навіть «порожні місця» беруть участь у створенні

нових культурних пам'яток [25], здатних стати їх «візитною картою». Тож почала спостерігатися тенденція створення великих і малих тематичних місць – мистецьких, театральних, музикальних, гастрономічних, ігрових та ін. Як наслідок, завдяки такому підходу звичайна туристична подорож перетворюється на незабутню культурно-історичну подію, здатну задовольнити інтереси сучасних туристів.

Таким чином, в європейській політиці значення культури істотно зросло, що не могло не відобразитися і на зростанні частки культурно-пізнавального туризму. Так, у доковідний період понад 200 млн людей щорічно здійснювали туристичні поїздки задля ознайомлення з культурою та історією інших країн [2]. За оцінками експертів, три чверті туристів в Європі відвідують культурні пам'ятки, у тому числі й ті, хто не пов'язує свою подорож з наміром задовольнити культурно-пізнавальні інтереси. За іншими оцінками, туристи обирають для відвідування близько 30% європейських туристичних дестинацій саме через присутність там об'єктів культурної спадщини, а з урахуванням популярних культурних івентів і фестивалів ця цифра зростає до 45-50% [18].

Здійснений ретроспективний аналіз етапів розвитку культурно-пізнавального туризму дав підстави констатувати, що не дивлячись на його тривалу історію, популярність культурно-пізнавального туризму серед туристів не зменшується. Причина полягає в тому, що цей вид туризму «вдало поєднує функцію фізичного та психологічного відновлення особистості із освітньо-культурною та просвітницькою функціями через задоволення потреб відпочиваючих у пізнанні світу через споживання туристичних послуг» [56].

1.3. Особливості культурно-пізнавального туризму на сучасному етапі

Порівнюючи культурно-пізнавальний туризм кінця XX ст. і початку XXI ст., спостерігаємо істотні відмінності завдяки трансформаціям, які зазнав цей вид туризму. З огляду на вказане, у цьому підрозділі розглянемо особливості культурно-пізнавального туризму на сучасному етапі.

Якщо у 1980-х рр. культурно-пізнавальний туризм сприймали переважно як комбінацію складових «культура» і «туризм» [87], то з початку XXI ст. його почали сприймати й аналізувати як окрему сферу навіть у межах різних підходів.

Соціально-економічний характер. Дослідник культурного туризму Г. Річардс зазначає, що виокремлення культурно-пізнавального туризму в окрему сферу зумовлене, насамперед, зміною сприйняття суспільством поняття культури. Це означає, що культуру почали розуміти як важливий економічний чинник, що приваблює туристів [92]. Економісти почали розглядати культуру і як важливе джерело робочих місць і принесення прибутку. Причому до уваги бралися не статичні культурні атракції, такі як музеї, а культурно-масові івенти. Для їх популяризації та залучення більшої кількості туристів необхідні були компанії нового типу з новими маркетинговими підходами.

Туристичний ринок відповідно реагував на цю потребу. З'явилися нові суб'єкти на ринку, які намагалися «створити досвід» туристам: історики, мистецтвознавця, журналісти, медіа коментатори, власники художніх галерей і туроператори культурного туризму [89].

Інтерес туристів до культури зростав, відповідно зростав і туристичний ринок, і послуги, що він пропонував. Збільшення обсягів туристів зумовлювало будівництво більшої кількості атракцій. Наприклад, китайський дослідник М. Нг (M. Ng) описував практику Гонконгу, в якому спроби урізноманітнити туристичний продукт новими культурними пам'ятками та подіями привели до «культурного повороту індустрії туризму», який перетворив туризм на культурну практику [80].

Глобалізація та мобільність. З посиленням інтеграційних та глобалізаційних процесів у суспільстві культурно-пізнавальний туризм також змінився певним чином: він почав набувати глобального виміру. Як назвали його науковці проблем культурного туризму П. Боніфаце (P. Boniface) та П. Фоулер (P. Fowler), це став туризм історико-культурної спадщини у «глобальному селі» [65].

В результаті глобалізації стираються культурні відмінності, що поставило перед людством питання збереження культурних відмінностей між народами і країнами, їх автентичності, місцевих особливостей. Як зазначив Г. Річардс (G. Richards) [88], культурно-пізнавальний туризм став частиною цього процесу. Оскільки культура стала повсюдним глобальним об'єктом туристичного споживання, вона також спричинила протидію місцевому, регіональному, національному. Почав простежуватися зростаючий опір місцевих DESTИНАЦІЙ впливу глобалізації і збереження своїх культурних традицій. Як наслідок, це дало поштовх для розвитку креативності, культурного різноманіття, впровадження інновацій та ін.

Перформативність (участь). З'являється новий тренд у культурно-пізнавальному туризмі – зсув від простого пасивного спостереження туристів до їх активної участі у пізнанні культури обраної туристичної DESTИНАЦІЇ, зокрема через бекпекінг (мандрівки з рюкзаком за плечима), куштування місцевої гастрономії тощо [69]. Таким чином, культурно-пізнавальний туризм почав пропонувати споживачам не просто спостереження, а занурення у буденне життя місцевих [91] та активну участь у ній.

Креативність. Креативний підхід кардинально розширив культурно-пізнавальний туризм. Г. Річардс (G. Richards) та С. Реймонд (C. Raymond) визначають креативність у культурно-пізнавальному туризмі як реакцію на стандартний підхід до створення туристичного досвіду, на який вплинула глобалізація, і який сприймається як проста репродукція культури [90]. В той час, як при креативному підході передбачена активна участь туристів у житті місць, які вони відвідують, що забезпечує нові можливості для отримання незабутнього туристичного досвіду. Туристи стають «співавторами», які створюють власний туристичний досвід разом з професійними виробниками турпродукту [64].

Поєднання туризму і креативності створило цілі креативні індустрії, які пропонували туристам набагато більше, ніж звичайні культурно-пізнавальні стратегії. Креативні індустрії – це мистецтво, яке приносить гроші [59].

Дослідниця Н. Чорна пояснює їх сутність, наводячи приклади економічних видів діяльності: візуальне мистецтво (живопис, графіка, скульптура, фотографія тощо), сценічне мистецтво (жива музика, театр, танець, опера, цирк, ляльковий театр тощо), література, видавнича діяльність та друковані засоби масової інформації, аудіальне мистецтво (жива/відтворена музика, саунд-арт, радіо), аудіовізуальне мистецтво (кіно, телебачення, відео, анімація, мультиплікація тощо), дизайн, мода, нові медіа та інформаційно-комунікаційні технології (програмне забезпечення, відео-ігри, цифрові технології в мистецтві (3D-друк; віртуальна, доповнена, змішана реальність тощо)), архітектура та урбаністика, реклама, маркетинг, зв'язки з громадськістю та інші креативні послуги, бібліотеки, архіви та музеї, народні художні промисли та ін. Всього їх 34 види. Саме вони слугують ресурсною базою для культурно-пізнавального туризму та розширюють його межі.

На зміну природи і сутності культурно-пізнавального туризму було вказано і у доповіді ЮН ВТО «Синергія туризму і культури» у 2018 р.. Зокрема, у доповіді зазначалося про такі важливі трансформації:

1. Перехід від матеріальної спадщини до нематеріальної спадщини у споживанні та виробництві культурно-пізнавального туризму;
2. Фокусування на повсякденному житті місцевого населення;
3. Фрагментація культурно-пізнавального туризму на низку ніш, таких як культурний туризм, арт-туризм, гастрономічний туризм, кінотуризм і музичний туризм;
4. Спрямовання на організацію культурних івентів як реакція ринку туристичних послуг на наявний попит та задоволення нових культурно-пізнавальних потреб сучасних туристів;
5. Перехід від елітарної культури до масової та поява нових культурно-пізнавальних пропозицій;
6. Розширення поняття культури як об'єкта туризму [100].

Трансформації у сутності культурно-пізнавального туризму відобразилися і на профілі типового туриста, який подорожує з культурно-

пізнавальною метою [93]. Тож видається доцільним проаналізувати його профіль.

Варто зазначити, що на сучасному етапі головним мотивом будь-якої подорожі стає її культурно-пізнавальне наповнення. Це зумовлено характерною особливістю сучасного життя – захопленням минулим. Як наголошують українські дослідники О. Грачова, Ю. Маркова, Л. Мішина, Ю. Мішуніна, «культ минулого ... помітно зріс, про що свідчать густота і розмах меморіальних практик – поява нових музеїв, святкування історичних дат, зусилля зі збереження пам'яток старовини тощо» [11].

Активізація інтересу до культурно-пізнавального туризму, зокрема до минулого, на думку дослідників, пов'язана з двома об'єктивними процесами, що відбуваються у сучасному суспільстві:

– підвищення інтересу людей до історії пов'язане зі зростанням інтенсивності прогресу в одних сферах та уповільненням в інших, через що кожна окрема людина не може визначити, що ж – події, явища, речі – буде цікавими їхнім нащадкам, а що – було цікаве їхнім предкам;

– демократичність історії, яка проявляється в тому, що окремі меншини, до прикладу, культурні, релігійні, мають автентичну пам'ять, що репрезентована в окремих пам'ятниках, реліквіях, які, у свою чергу, допомагають уточнити окремі історичні факти та підтвердити ідентичність цих меншин [77, с. 63].

Зважаючи на те, що не всі туристи мають однакові моделі поведінки та однакову мотивацію до подорожей чи підхід до вибору туристичної дестинації, розглянемо детальніше категорію туристів, які подорожують з культурно-пізнавальною метою. Для зручності назвемо їх «культурними туристами». Не в тому сенсі, що вони виховані, мають певний рівень освіти та поводяться добре, а з урахуванням пріоритетності їхніх мотивів до подорожування: пізнання культури.

Логічно припустити, що ця категорія туристів є також неоднорідною [99]. Одні туристи відвідують дестинацію, що має культурні пам'ятки, задля

знайомства з ними, інші подорожують, маючи інші мотиви, а беруть участь, наприклад, у певних культурних заходах ненавмисно, а чисто випадково. Для створення профілю «культурного туриста» дослідники, як правило, в якості критерію розмежування типів «культурного туриста» обирають саме мотив до подорожі.

Разом з тим, ці туристи можуть мати різний рівень мотивації, а також різний рівень досвіду. Ці критерії, до прикладу, були покладені в основу типологізації сучасного «культурного туриста», розроблену дослідником Б. МкКерхером (B. McKercher) [79]. Відповідно перший критерій визначає, наскільки важливим є вибір туристом дестинації. Для деяких туристів це є основним, для інших – не таким важливим. Другий критерій враховує такі аспекти, як попереднє ознайомлення туриста з культурою місця, яке він планує відвідати, наявний інтерес до його культури, обсяги часу, що плануються витрати на ознайомлення з дестинацією, рівень освіти туриста тощо. Таким чином, за результатами аналізу зазначених аспектів, Б. МкКерхер визначив п'ять типів «культурного туриста»: цілеспрямований, екскурсійний, неплановий, побічний, випадковий.

Цілеспрямований «культурний турист»: для цього типу туристів важливу роль відіграють культурні мотиви. Також ці туристи отримують глибокий культурний досвід, перебуваючи у дестинації.

Екскурсійний «культурний турист»: при виборі туристичної дестинації культурні мотиви відіграють важливу роль, однак рівень їх залучення в культурну діяльність є доволі незначним і нецілеспрямованим.

Неплановий «культурний турист»: мотивація до ознайомлення з культурою дестинації є помірною, а рівень занурення в культуру є незначним.

Побічний «культурний» турист: культурне життя дестинації для цього типу туриста не відіграє жодної ролі або доволі незначну роль і не визначає мету його подорожі. І попри можливу участь цього типу туриста у культурних заходах, рівень його занурення є поверхневим.

Випадковий «культурний турист»: культура не відіграє практично ніякої ролі в рішенні туриста відвідати DESTИНАЦІЮ, але при нагоді бере активну участь і глибоко занурюється у культурне життя.

Варто також відзначити, що типологія «культурного туриста» може змінюватися. Так, дослідники Ч. Озел (ÇH. Özel) та Н. Козак (N. Kozak) вважають, що чим старіший за віком турист, чим вищий рівень його освіченості, тим глибше рівень занурення у культуру, тим більше коштів вони витрачають на культурні заходи в DESTИНАЦІЇ, довше там перебувають й активніше залучаються у життя місцевого населення [81].

Відомий блогер у соціальних мережах Т. Г. Шнайдар (T. G. Šnajdar) виокремлює низку ознак, що вирізняють звичайного туриста від «культурного» [93]. Насамперед, цей тип туристів при виборі DESTИНАЦІЇ попередньо ознайомлюється з інформацією про неї, її історією, культурним життям, гастрономією та іншими даними, що роблять обрану DESTИНАЦІЮ привабливою і вартою відвідування. Інновацією в зазначеній особливості є те, що сучасний турист знаходить цю інформацію у блогах про подорожі, в онлайн туристичних довідниках, має можливість переглянути визначні історико-культурні пам'ятки в 3-D форматі, віртуально «пройтися» вулицями міста чи села. Тоді відвідування DESTИНАЦІЇ офлайн перетворює його на незабутні враження.

Ще однією ознакою «культурного туриста» є планування візиту до місць культури, таких як музей, художня галерея, архітектурні споруди тощо. Важливим для «культурного туриста» є комунікація з місцевим населенням, що охоплює участь в екскурсіях, організованих місцевими, відвідування місцевих ресторанів і кафе, похід на ринок продуктів чи товарів та ін. Все це допомагає краще пізнати місцеву культуру обраної DESTИНАЦІЇ. «Культурні туристи». Пов'язаною з цією характеристикою є участь «культурного туриста» в екскурсіях з місцевим гідом. Причому, не в масових, групових екскурсіях, а приватних та індивідуальних екскурсіях. Пізнати історію та культуру через місцевого екскурсовода, який пишається та любить свій край, є унікальною можливістю для «культурного туриста».

Невід'ємною частиною спілкування з місцевими є потреба вивчити кілька фраз і слів місцевою мовою, як наприклад: привітання, висловлення вдячності. Цим «культурний турист» демонструє повагу до місцевих та свою зацікавленість.

Для кращого занурення в культуру обраної дестинації та її пізнання, «культурний турист» обирає не топові туристичні місця, де юрбляться натовпи туристів, а, можливо, не такі «розкручені», але не менш цікаві об'єкти. Саме у таких місцях туристи набувають автентичного культурно-пізнавального досвіду.

Обов'язковим для «культурного туриста» під час перебування в туристичній дестинації стає участь у культурних івентах, що тут організують. До прикладу, тимчасові виставки у музеях чи на окремих локаціях, місцеві фестивалі, Різдвяні ярмарки тощо.

Характерною ознакою «культурного туриста» є прагнення скуштувати блюда місцевої кухні, адже через національну кухню турист краще пізнає стиль життя місцевого населення. Крім того, у місцевих ресторанах і кафе турист має можливість поспілкуватися з місцевими, навіть попри те, що не знає місцевої мови. Порозумітися допоможе усмішка та позитивне ставлення.

Отже, на сучасному етапі особливими ознаками «культурного туриста» можна вважати: зацікавлення культурою, рівень освіченості, бажання зануритися у життя місцевого населення та пізнати культуру туристичної дестинації, активна участь у культурних заходах.

Варто зазначити, що ціла низка причин сприяє зростанню ролі культурного туризму на сучасному етапі. Зокрема, культурний туризм:

- чинить позитивний економічний та соціальний вплив на розвиток дестинації;
- виступає засобом створення та посилення позитивного іміджу дестинації;
- підтримує збереження її культурної спадщини;

- сприяє встановленню взаєморозуміння між людьми у різних країнах та дестинаціях;
- стимулює розвиток культури та туризму загалом [5, с.6].

Зазначені ознаки та вплив, який культурно-пізнавальний туризм має на дестинацію, сприяли зростанню його ролі у суспільстві.

Як наслідок, культурно-пізнавальний туризм став одним із найпоширеніших видів туризму з-поміж інших, що підтверджується дослідженнями ЮН ВТО (рис. 1.3).

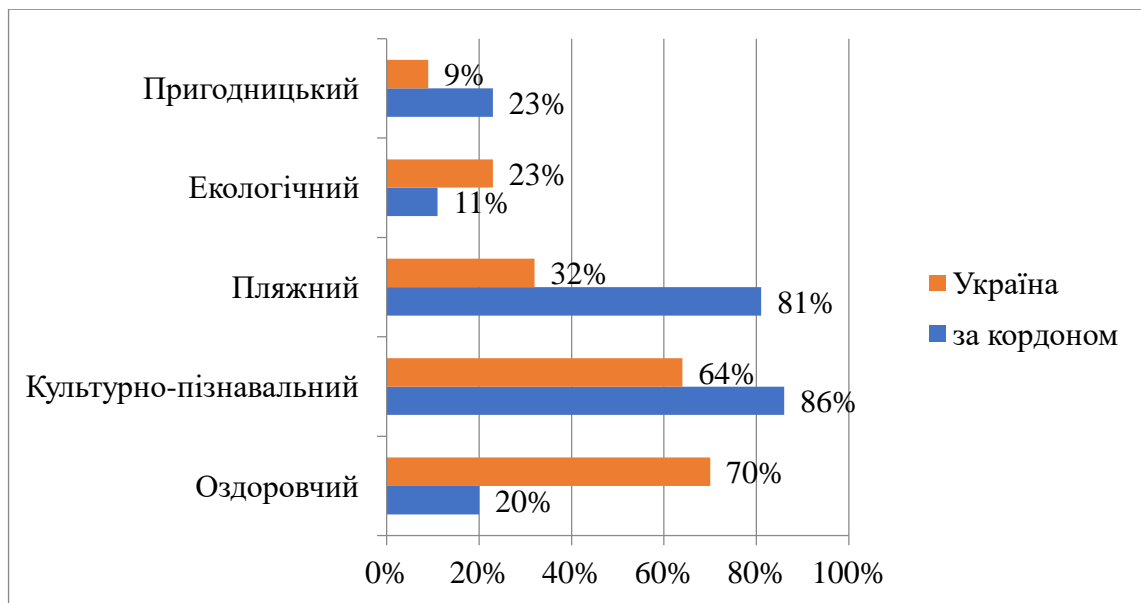

Рис.1.3. Місце культурно-пізнавального туризму серед інших видів туризму.

Джерело: створено автором за даними [7; 100].

Отже, до особливостей культурно-пізнавального туризму на сучасному етапі можемо віднести такі його риси: соціально-економічний характер; глобальність і мобільність; перформативність; креативність. Зазначені особливості впливають і на формування профілю сучасного «культурного туриста», якому притаманні високий рівень освіченості, активна участь у житті місцевого населення обраної дестинації, довше перебування у місці відпочинку, витрачання більше коштів на різні культурні події та ін. У результаті, спостерігається зростання ролі культурно-пізнавального туризму на сучасному етапі.

РОЗДІЛ 2. СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНО-ПІЗНАВАЛЬНОГО ТУРИЗМУ У СВІТІ ТА УКРАЇНІ

2.1. Культурна спадщина світу як туристичні ресурси

Перш, ніж приступити до аналізу культурно-пізнавальних ресурсів, необхідно визначити, що розуміється під «туристичними ресурсами». У Законі України «Про туризм» їх розуміють як «сукупність природно-кліматичних, оздоровчих, історико-культурних, пізнавальних та соціально-побутових ресурсів відповідної території, які задовольняють різноманітні потреби туриста» [46].

Туристичні ресурси слугують основою для формування туристичного продукту та його пропозиції. Загалом, у широкому сенсі туристичними ресурсами вважається все, що можна використовувати в конкретному районі для організації туристичної діяльності та залучення якомога більше туристів.

У науковій літературі пропонується декілька підходів до класифікації туристичних ресурсів. Найбільшого поширення набули класифікації польського економіста М. Труаси і французького економіста П. Дефера [цит. за 29].

В основу зазначеної класифікації покладено поділ туристичних ресурсів на ті, що створені та ті, що не створені працею людини. Відтак, науковці виокремлюють такі три групи туристичних ресурсів:

1. Природні туристичні ресурси, що розглядаються як «потенційний туристичний капітал». До них відносяться: клімат, повітря, пейзаж, моря, озера, ріки, гори, ліси тощо. Їх ще називають «природно-кліматичними» туристичними ресурсами. Їхньою особливістю є те, що вони не відновлюються в міру їх споживання або відновлюються десятиліттями чи сторіччями, як ліси.

2. Туристичні ресурси, створені працею людини, тобто архітектурні споруди, пам'ятники, твори мистецтва тощо. Вони слугують об'єктами показу чи екскурсій.

3. Додаткові туристичні ресурси також є рукотворними, тобто створеними працею людини для надання послуг туристам. Зокрема до цієї

групи ресурсів відносяться інфраструктура місця, всі підприємства, що задіяні у наданні послуг туристам. Ці ресурси ще називають економічними зручностями подорожі, оскільки вони слугують підставою для оцінювання розвиненості сфери послуг для прийому й обслуговування туристів.

Можна зобразити графічно туристичні ресурси таким чином (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Туристичні ресурси.

Джерело: розроблено автором за [29].

З поміж представлених туристичних ресурсів пріоритетними для розвитку культурно-пізнавального туризму слугують рукотворні туристичні ресурси, а саме культурно-історичні. Науковці виокремлюють такі їх підвиди:

- пам'ятки історії (будівлі, пам'ятні місця, споруди);
- пам'ятки археології (кургани, городища, древні місця захоронень, руїни древніх поселень, укріплень, кам'яні скульптури тощо);
- пам'ятки містобудування та архітектури (площі, вулиці, архітектурні ансамблі та комплекси, споруди цивільного та промислового будівництва, народного зодчества, військової та культової архітектури);
- пам'ятки мистецтва (твори монументального, образотворчого, декоративно-прикладного та інших видів мистецтва);

- документальні пам'ятки (стародавні рукописи та архіви, акти органів державної влади та управління, інші письмові та графічні документи, кіно- та фотодокументи, записи фольклорної музики і пісень, та рідкісні друковані видання);

- біо-соціальні (культурно-історичні та інші об'єкти, пов'язані з певним життєвим циклом (епізодом) тієї чи іншої видатної особи (народження, діяльність, перебування, творчість, смерть (загибель), поховання);

- культурні (музеї, обеліски, картинні галереї, меморіальні дошки, меморіали);

- етнографічні (прояви культурно-побутових відносин, явища традиційно-побутової культури та мистецтва, народні знання, вірування і зразки марновірства, обрядів і звичаїв, предмети культу, етнічні артефакти тощо [58].

До переліку зазначених категорій культурно-історичних ресурсів, що слугують основою для розвитку культурно-пізнавального туризму відносять і так-звані «подієві ресурси». Вони приваблюють туристів до місця, де відбувається певні подія чи явище, зокрема: спортивні змагання, культурно-мистецькі заходи, унікальні природні явища, політичні акції, фестивалі та ін.

I. Смаль пропонує класифікувати події туристичного призначення за тематикою заходу:

- громадські (фестивалі: гастрономічні, винні, обрядові фестивалі та виставки квітів);

- мистецькі (музичні, театральні фестивалі та конкурси, фольклорні обряди та свята, кінофестивалі);

- культурно-історичні театралізовані шоу (національні фестивалі і свята, карнавали, реконструкція історичних подій);

- спортивні (спортивні змагання, перегони і регати, спортивні фестивалі);

– економічні (покази мод, аукціони, ярмарки та виставки промислових товарів і харчових продуктів, автомобільні й авіаційні салони, економічні форуми); політичні (політичні заходи та акції);

– релігійні (релігійні свята, хресні ходи та інші події релігійного спрямування) [50].

Зважаючи на викладене та узагальнюючи результати аналізу туристичних ресурсів, можна констатувати, що основою культурно-пізнавального туризму є культурний потенціал країни, чи як його називають – «культурна спадщина». Іншими словами, це те, що ми отримуємо з минулого, чим ми живемо в сьогоденні та те, що ми передамо майбутнім поколінням [66].

Відповідно до п. 2 ст. 7 Рамкової конвенції Всесвітньої туристичної організації (UNWTO) з туристичної етики, це – художня, археологічна та культурна спадщини, які мають охоронятися та передаватися майбутнім поколінням, мають бути відкритими та доступними для туристів [71].

Так, у 1972 р. у Конвенції про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини ЮНЕСКО [24] зазначалося, що певні місця на Землі мають «виняткову універсальну цінність» і належать до спільної спадщини людства. До таких місць, наприклад, відносяться піраміди Єгипту, ліс Серенгеті в Східній Африці, Великий Бар'єрний риф в Австралії та барокові собори Латинської Америки.

Однак, культурна спадщина не обмежується лише матеріальними речами, як пам'ятники чи колекції предметів. Також її складовими є живі прояви, успадковані від предків, такі як усні традиції, ритуали, святкові події, виконавське мистецтво, соціальні манери, знання та практики, пов'язані з природою та всесвітом, а також знання та техніки, пов'язані з традиційними ремеслами. Іншими словами, жива спадщина чи нематеріальна культурна спадщина, яка також є важливим чинником збереження культурного розмаїття [66] та джерелом цікавості для туристів, що подорожують з культурно-пізнавальною метою, та економічно важливим чинником для розвитку й інших видів туризму.

В Конвенції ЮНЕСКО термін «нематеріальна культурна спадщина» (далі НКС) означає звичаї, форми показу та вираження, знання та навички, а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти й культурні простори, які визнані спільнотами, групами й у деяких випадках окремим особами як частина їхньої культурної спадщини. Вона передається від покоління до покоління і постійно відтворюється спільнотами та групами під впливом їхнього оточення, їхньої взаємодії з природою та їхньої історії, формує у них почуття самотності й наступності, сприяючи таким чином повазі до культурного різноманіття й творчості людини [24; Стаття 2, пп.1, 2].

Викладені вище твердження про культурну спадщину як туристичні ресурси для культурно-пізнавального туризму дозволяють класифікувати її об'єкти таким чином (рис.2.2).

Рис. 2.2. Класифікація об'єктів культурної спадщини
Джерело: створено автором на основі [30].

У міжнародних нормативно-інструктивних документах, зокрема у Конвенції ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини 1972 р., виділено три критерії класифікації культурної спадщини:

1) пам'ятки: твори архітектури, монументальна скульптура та живопис, елементи та структури археологічного характеру, написи, печери та групи елементів, які мають видатну універсальну цінність із точки зору історії, мистецтва чи науки;

2) ансамблі: групи ізольованих чи об'єднаних будівель, архітектура, які органічно поєднуються з пейзажем та є видатною універсальною цінністю з точки зору історії, мистецтва чи науки;

3) визначні місця: твори людини або спільні витвори людини та природи, а також зони, у тому числі археологічні визначні місця, що є універсальною цінністю з точки зору історії, естетики, етнології чи антропології [23].

Аналіз об'єктів, що входять до культурної спадщини народів світу дав можливість констатувати, що культурна спадщина не є просто набором культурних об'єктів чи традицій минулого. Це – також результат процесу відбору: що варто зберегти для майбутніх поколінь, а що ні. Тому так важливо дбати про культурну спадщину та охороняти її.

Нині у списку Всесвітньої спадщини перебуває 1157 об'єкт (зокрема 900 культурних, 218 природних і 39 змішаних) зі 167 країн світу. У таблиці 2.1 наведено кількість об'єктів за регіонами.

Таблиця 2.1

Об'єкти Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО у світі

Регіон	Кількість об'єктів спадщини			%
	Матеріальної та нематеріальної	Природної	Загалом	
Африка	59	39	98	8%
Арабські країни	85	5	90	8%
Азія і Тихоокеанський регіон	207	70	277	24%
Європа і Північна Америка	480	66	546	47%
Латинська Америка і Кариби	108	38	146	13%

Загалом	939	218	1157	100%
---------	-----	-----	------	------

Джерело: [49].

Для визнання того чи іншого об'єкту пам'яткою Всесвітньої спадщини та внесення його до Списку ЮНЕСКО розробила низку культурних і природних критеріїв. Тож, завдяки їх відповідності визначеним критеріям, у кожному регіоні світу наявні об'єкти Всесвітньої спадщини, що включають елементи матеріальної та нематеріальної культурної спадщини, а також природної спадщини. З-поміж об'єктів, розташованих в окремих країнах, Італія є батьківщиною, де знаходиться найбільша кількість об'єктів культурної спадщини – 58. Друге місце посідає Китай (56), потім Німеччина (51). Іспанія та Франція мають по 49 об'єктів Всесвітньої спадщини, Індія – 40, а Мексика – 35 [49].

На рис. 2.3 графічно представлено, яку частку вони займають у порівнянні з іншими регіонами світу.

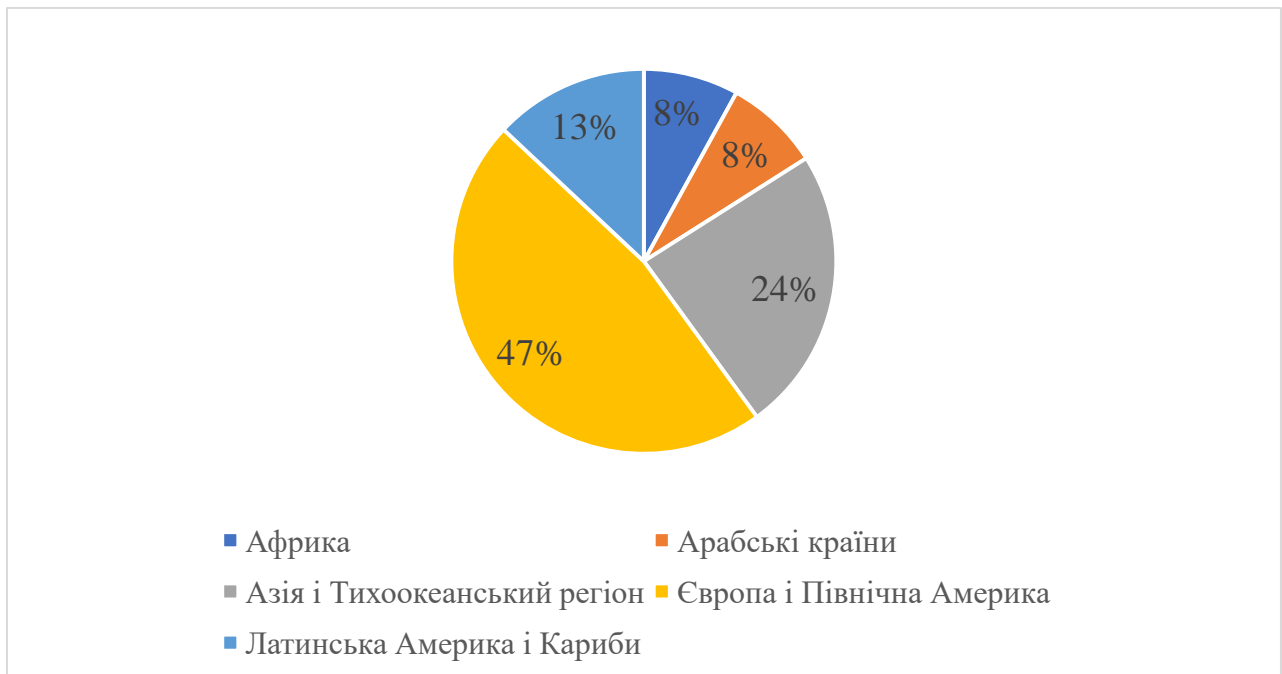

Рис.2.3. Кількість об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (за регіонами світу).

Джерело: розроблено автором за [49].

Нині актуальним є питання збереження цих пам'яток людства. Як правило, це роблять через національні закони та міжнародні договори. До прикладу, ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури), розробила та прийняла низку міжнародних конвенцій про захист культурної спадщини задля сприяння міжкультурного взаєморозуміння та просування міжнародного співробітництва.

Використання об'єктів культурної спадщини з культурно-пізнавальною туристичною метою має бути ретельно виваженим, адже важливо дотримуватися балансу між розвитком і охороною культурної спадщини. Загалом, туризм є чудовим способом заохочення та забезпечення доступу до культурної спадщини, але він також несе з собою певні проблеми, що пов'язані з перенаселеністю, культурним присвоєнням та втратою автентичності. З позитивного боку, туризм приносить гроші та робочі місця містам і регіонам. Разом з тим, він також може завдати шкоди повсякденному життю місцевих жителів, а також культурі та спадщині певному регіону чи дестинації.

Серед інших негативних наслідків через надмірний туризм у пікові періоди потрібно назвати тиск на місцеві громади та інфраструктуру, проблеми з відходами та глобальні викиди парникових газів. Висока кількість туристів, які відвідують об'єкти культурної спадщини, може перевищити їхню природну пропускну здатність, таким чином підриваючи зусилля щодо їх збереження. У комплексі це впливає як на цілісність, так і на автентичність об'єктів спадщини. Крім того, може мати місце й надмірна комерціалізація та фольклоризація практик нематеріальної спадщини, зокрема вилучення цих практик із контексту задля задоволення потреб туристів, що з часом може ненавмисно, але змінити автентичні традиції та обряди. Комерційні інтереси можуть монополізувати вигоди від туризму та нанести шкоду місцевим громадам. Надмірна залежність від туризму також може створити локальні моно-економіки за рахунок диверсифікації та альтернативних економічних моделей. Таким чином, при неправильному управлінні культурно-пізнавальний туризм може мати

негативний вплив на якість життя та добробут місцевих жителів, а також на природне середовище [67].

Тому недивно, що враховуючи потенційні та наявні негативні наслідки проявів надмірного туризму та його впливу на культурну спадщину, деякі місцеві громади навіть виступають проти туризму та пов'язаного з ним розвитку.

Тому ідея сталості у культурно-пізнавальному туризмі набуває все більшої популярності та прихильників, оскільки забезпечує нові перспективи. Залучення місцевих громад та інших зацікавлених сторін до процесів прийняття рішень є ключовим для забезпечення результатів, які приносять користь як культурній спадщині, так і місцевому населенню. Метою сталого культурно-пізнавального туризму є забезпечення належної практики збереження разом із автентичною інтерпретацією, яка підтримує місцеву економіку [94].

Варто відмітити, що культурно-пізнавальний туризм може сприяти не лише розвитку місцевих громад, але й розвитку культурної політики конкретної країни. Так трапилося у 2012 р. під час щорічного Фестивалю тихоокеанського мистецтва (FestPac), результатом проведення якого стала низка позитивних політичних подій, спрямованих на зміцнення соціальної єдності громади в контексті тривалого періоду соціальних заворушень. Наступного року влада на Соломонових островах розробила та ухвалила свою першу національну культурну політику, в якій акцент було поставлено на культурній спадщині та розвитку культурно-пізнавального туризму. Як наслідок, це привело до значного збільшення культурних заходів, організованих по всій країні [68].

Роль культурно-пізнавального туризму та культурної спадщини для його розвитку важко переоцінити. Так, згідно з опитуванням ЮНВТО, проведеним у 2016 р. [96], культурно-пізнавальний туризм та культурна спадщина є складовими туристичної політики 90% країн світу. Причому, більшість країн включають матеріальну та нематеріальну культурну спадщину у своє визначення культурно-пізнавального туризму. Крім того, понад 80% країн

включають до туристичних культурно-пізнавальних ресурсів і сучасну культуру, а саме кіно, виконавське мистецтво, дизайн, моду та нові медіа тощо.

Однак однією з тенденцій розвитку культурно-пізнавального туризму у світі є усвідомлення зростаючої потреби в потужнішій локалізації політики. Це означає, що місцеві культурні активи, такі як культурна спадщина, їжа, фестивалі та ремесла, мають ширше популяризуватися, та покращуватися.

У Франції, наприклад, у долині Луари між Сюлі-сюр-Луар і Шалон, до річчя яка є об'єктом Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, було створено міждисциплінарну команду. Її завдання полягало у захисті культурних цінностей цього об'єкта та консультування органів влади, які несуть відповідальність за територіальний розвиток цієї 300-кілометрової долини [67].

На додаток до підвищення локалізації культурної спадщини, її почали використовувати для культурної дипломатії як форму «м'якої сили», тобто культурна спадщина слугує основою для побудови діалогу між народами та зміцнення зовнішньої політики. До прикладу, співробітництво між 16 країнами лежить в основі транснаціональної програми ЮНЕСКО «Шовковий шлях». Саме завдяки об'єктам культурної спадщини було започатковано це співробітництво, і їх було використано як частину зовнішньої політики цих країн.

ЮНЕСКО також плідно співпрацює з ЄС і National Geographic. Результатом цієї співпраці стала розробка унікальної туристичної платформи World Heritage Journeys. Її завдання – продемонструвати дестинації Всесвітньої спадщини та надавати допомогу туристам і мандрівникам, саме через ознайомлення їх таким чином, щоб захистити видатні культурні цінності людства та підтримати місцеві громади.

На платформі розміщують публікації насиченого, глибокого вмісту про будь-який об'єкт Всесвітньої спадщини, що охоплює його історію та значення, пам'ятки спадщини та події поблизу, а також історії про людей та різноманітні культурні події. Менеджери з питань культурної спадщини та туризму та місцеві експерти допомагають створювати контент, який редагується

експертами з National Geographic та ЮНЕСКО. Відтак, контент платформи надає мандрівникам цікаву та достовірну інформацію про об'єкти Всесвітньої спадщини та навколишні місця [63].

Нещодавніми об'єктами Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО стали культурні маршрути, пов'язані з їжею та вином. Було розроблено і систему заходів щодо захисту місцевих харчових продуктів по цих гастрономічних маршрутах, зокрема, через етикетки та сертифікати походження. Наприклад, регіон Емілія-Романья в Італії продукує більші обсяги їжі та напоїв, що мають захищене походження, ніж будь-який інший регіон країни. Так, стратегічним завданням іншого італійського міста цього регіону Парми є стимулювання розвитку туризму завдяки гастрономії та своїм історико-культурним об'єктам [82].

Цінним для відновлення і подальшого розвитку туризму після пандемії COVID-19 є досвід Іспанії, яка вжила низку заходів для відродження своєї індустрії туризму завдяки своїм містам, занесеним до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Представники 15 міст Іспанії, що входять до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, зібралися, щоб обговорити план модернізації та підвищення конкурентоспроможності туристичного сектору країни [76].

Культурна спадщина як туристичний ресурс для розвитку культурно-пізнавального туризму поступово набуває вагомості й у країнах Південної Азії завдяки співпраці ЮНЕСКО з Корейською Міжнародною агенцією співпраці. Результатом їх співпраці стала розробка трьох дестинацій Всесвітньої культурної спадщини «Будда», що включають Непал, Індію та Бангладеш. Кожна з дестинацій відображає важливий етап у розвитку та поширенні буддизму в Азії [63].

Прикметно, що основна увага експертів ЮНЕСКО приділяється маловідомим об'єктам Всесвітньої спадщини, які знаходяться в стороні від популярних туристичних маршрутів та є маловідвідуваними. Це робиться для того, щоб сприяти сталому та належному економічному розвитку на основі культурної спадщини та бачення місцевої громади.

Зазначимо, що і в Африці культурно-пізнавальний туризм є зростаючим ринком, який розвивається завдяки культурній спадщині, унікальним ремеслам, а також культурним подіям національного чи регіонального рівнів. Такі великі фестивалі, як Dak-Art у Сенегалі, Панафриканський фестиваль кіно та телебачення в Уагадугу в Буркіна-Фасо, Bamako Encounters Photography Biennale у Малі, Sauti za Busara в Об'єднаній Республіці Танзанія та фестиваль вуличного мистецтва Chale Wote у Гані – є прикладами ефективного використання культурної спадщини як туристичних ресурсів [68].

Таким чином, глобальний ринок туризму головним чином керується зростаючим інтересом до вивчення культурної спадщини різних країн і народів. Відповідно до цього докладаються зусилля зі збереження та реставрації об'єктів Всесвітньої культурної спадщини, а саме зростає підтримка урядів з просування культурно-пізнавального туризму. Відтак, спостерігається зростаюча популярність об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, що позитивно впливає на ринок і на розвиток туризму. Створюються туристичні пакети до destinations культурної спадщини, розробляються нові маркетингові інструменти з просування туристичних destinations. Крім того, спостерігається інтеграція технологій у досвід туристичної спадщини, інтерес до минулого та його вивчення стимулює ринок, зростає бажання автентичних і захоплюючих подорожей.

Все перераховане вище створює позитивні перспективи для розвитку ринку культурно-пізнавального туризму та використання об'єктів культурної спадщини як туристичних ресурсів. Тож, прогнозується динамічний розвиток культурно-пізнавального туризму з використанням об'єктів культурної спадщини, що відображено у статистичних даних з прогнозом на період з 2023 до 2028 рр. (таблиця 2.2).

Таблиця 2.2

Прогнозні показники розвитку туристичного ринку з використанням об'єктів культурної спадщини світу

№ з/п	Критерій	Статистичні дані
-------	----------	------------------

1.	Обсяг ринку культурно-пізнавального туризму з використанням об'єктів Всесвітньої культурної спадщини у 2022 р.	564 млрд доларів США
2.	Обсяг ринку культурно-пізнавального туризму з використанням об'єктів Всесвітньої культурної спадщини у 2028 р.	714,4 млрд доларів США
3.	Темпи зростання (2023-2028 рр.)	4,10%

Джерело: за матеріалами [73].

Необхідно зазначити, що до об'єктів культурної спадщини у статистиці віднесено три категорії: матеріальна культурна спадщина, нематеріальна культурна спадщина, а також природна спадщина.

Причому, як зазначено у Доповіді присвяченій розвитку туристичного ринку завдяки спадщині (Heritage Tourism Market Report, 2022), культурна спадщина є найбільшим сегментом [73].

Культурна спадщина, яка включає історичні місця, пам'ятники, традиційні фестивалі та мистецтво корінних народів, приваблює мандрівників найбільше, адже їх цікавить унікальна самобутність і звичаї різних культур. Туристи прагнуть зануритися в багату історію та звичаї туристичної дестинації, сприяючи міжкультурному розумінню. Тож, недивно, що зростаючий інтерес до культурних досліджень сприяє зростанню ринку, оскільки мандрівники шукають автентичних і стійких вражень, що охоплюють культурну спадщину.

З іншого боку, природна спадщина, яка включає національні парки, заповідники дикої природи та мальовничі ландшафти, спонукає до подорожей тих мандрівників, які прагнуть відчувати красу та спокій природи. Привабливість незайманого середовища та можливості для екотуризму приваблюють до цих місць любителів природи та шукачів пригод.

У комплексі, об'єкти культурної спадщини (матеріальної, нематеріальної та природної) є предметом інтересу численних туристів, які подорожують з культурно-пізнавальною метою. Отже, ці об'єкти є цінними туристичними ресурсами.

2.2. Культурно-пізнавальний туристичний потенціал України

Україна має потужний потенціал для розвитку усіх видів туризму, а культурно-пізнавального зокрема. Це пояснюється наявністю у країні великої кількості унікальних історичних та культурних пам'яток. До прикладу, за словами вітчизняних науковців О. Радіонової та А. Добрянської, Західна Україна входить до п'ятірки найбільш привабливих та популярних туристично-рекреаційних регіонів України [48].

Загалом, до об'єктів культурно-пізнавального туризму відносимо різноманітні пам'ятки, що становлять інтерес для туристів. За В. Грановською та Т. Стукан, такими пам'ятками можна вважати пам'ятки культової, цивільної та ландшафтної архітектури, музеї, театри, виставкові зали, пам'ятники археології, сільські етно-поселення, соціально-культурний сервіс, замки, фортеці, палаци, місця пов'язані з історією та історичною спадщиною регіону, об'єкти етнографії, народні промисли й ремесла, центри прикладного мистецтва [10].

За статистичними даними на да державному обліку перебуває понад 130 тис. пам'яток, у тому числі 57206 археологічних пам'яток, серед яких 418 об'єктів мають національне значення; 51364 пам'яток історії; 5926 – пам'яток монументального мистецтва; 16293 пам'яток архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва та ландшафтні [4].

Для кращого сприйняття інформації представимо ці дані графічно (рис.2.4).

Рис.2.4. Кількість пам'яток на державному обліку в Україні.
Джерело: за матеріалами [4].

За визначеними категоріями пам'яток, проаналізуємо, як вони репрезентовані в Україні та надамо їм стислу характеристику. Крім того, варто зазначити, що матеріальна культурна спадщина доповнюється об'єктами нематеріальної, які ми також охарактеризуємо. Розпочнемо з матеріальної культурної спадщини.

2.2.1. Матеріальна культурна спадщина

Історико-культурні пам'ятки. Аналіз мапи України, де представлено її історико-культурні пам'ятки, засвідчує факт їх наявності у кожному регіоні країни (див. Додаток А).

Найбільш репрезентативними та відомими є ті, що внесено до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Так, станом на 2023 р. до цього списку входить 6 культурних об'єктів України та 1 природний. Три елементи занесено до Репрезентативного списку нематеріальної спадщини ЮНЕСКО, низка біосферних заповідників включено до Всесвітньої мережі біосферних

резерватів. Кілька українських об'єктів віднесено до попереднього Списку світової спадщини ЮНЕСКО [98].

Два комплекси: Собор святої Софії та прилеглі чернечі будівлі, а також Києво-Печерська Лавра, які знаходяться в історичному центрі Києва представляють культурну спадщину Середньовіччя (Додаток Б.1 та Додаток Б.2).

Собор святої Софії (Софія Київська) було споруджено князем Ярославом Мудрим в XI ст. і він став головною церквою Київської Русі. Собор та прилеглі чернечі будівлі поєднують візантійський стиль і стиль українського бароко. Собор є однією з головних пам'яток архітектури та монументального мистецтва. В ньому збереглися старовинні інтер'єри і мозаїки та фрески XI ст. До прикладу, Богоматір Оранта вважається найбільшим збереженим образом часів Київської Русі. Він прикрашає головний вівтар Софійського собору. Нині це – Національний заповідник «Софія Київська», що являє собою музейний комплекс та об'єднує десятки пам'яток архітектури. Тут зберігають та експонують археологічні колекції, предмети декоративно-прикладного мистецтва тощо.

Києво-Печерську Лавру було засновано у 1051 р. і вона стала одним із найважливіших християнських культурних і паломницьких центрів у світі. Нині це і монастирський комплекс, і музейний комплекс одночасно. Основними його пам'ятками є Успенський собор, Троїцька надбрамна церква, Трапезна церква, Велика дзвіниця, церква Всіх Святих, церкви Воздвиження Хреста та Різдва Богородиці оборонні стіни монастиря з вежами, печерні комплекси, а також стародавня церква Спаса на Берестові, яка розташована за межами мурів лаври, проте вважається частиною комплексу. Загалом, на території Києво-Печерської Лаври знаходиться понад 100 пам'яток історії та культури.

Історичний центр м. Львів (Додаток В.1) складається з основної частини, що охоплює Замкову гору, середмістя та собору святого Юра. Високий замок, Підзамче (XIII ст.), околиці (XIII-XVII ст.) і середмістя належать до найстарішої частини міста. Їх вважають зразком східноєвропейського

містобудування, який дуже добре зберігся і гармонійно поєднує первинну топографію і давню забудову, ренесанс і бароко, сакральні, громадські та житлові будівлі різних епох, стилів і національних громад. Крім того, для туристів цікавими і привабливими в історичному центрі міста є міська ратуша, Вірменська церква, Латинська катедра, Успенська церква, Домініканський костел, Бернардинський монастир, численні музеї, кав'ярні, ресторації та ін. Архітектурний ансамбль Собор святого Юра збудовано у XVIII ст. До його складу входять власне Собор святого Юра, митрополичий палац у стилі рококо, митрополичі сади, дзвіниця з дзвоном, що датується 1341 роком і є найстарішим в Україні, огорожа з двома брамами.

Геодезична дуга Струве, яка є мережею опорних геодезичних пунктів (всього їх 265), довжиною 2820 км і яка простягається через територію десяти європейських країн, від Баренцового до Чорного моря. До списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО входять 34 пункти. На території України найбільш збереженими є «Катеринівка», «Фельштин» і «Баранівка» на Поділлі, які представлені гранітними знаками. А також опорний пункт «Старонекрасівка» на березі р. Дунай біля села Стара Некрасівка представлений чавунним обеліском на кам'яному фундаменті. Фото об'єктів представлено у Додатку Г.

Букові праліси і давні ліси Карпат та інших регіонів Європи – є природним об'єктом світового значення (Додаток Д). До складу об'єкта спочатку входили шість лісових масивів в Карпатському біосферному заповіднику та Ужанському національному природному парку. У 2017 р. приєднали ділянки національних природних парків «Синевир», «Зачарований край» і «Подільські Товтри» та природних заповідників «Горгани» і «Розточчя». Ці ліси мають унікальну флору та фауну, в них зберігся генофонд бука. 25% лісових масивів природнього об'єкта розташовані на території України.

Резиденція митрополитів Буковини та Далмації знаходиться у м. Чернівці, збудована у XIX ст., складається з трьох монументальних корпусів – Митрополичого, Семінарського та Монастирського, і дендропарку. Має унікальну архітектуру, дизайн і планування. Будівлі резиденції зведено у стилі

еклектики, в якій поєднано елементи архітектури і мистецтва місцевих народів, що мешкали у цій місцевості. Фото резиденції представлено у Додатку Е.

Дерев'яні церкви карпатського регіону в Польщі та Україні. Всього 16 дерев'яних церков, 8 з яких знаходяться на території України, а саме: Собор св. Архистратига Михаїла в селі Ужок, церква Вознесіння Господнього в селі Ясіня на Закарпатті, церква Різдва Пресвятої Богородиці в селі Нижній Вербіж, церква Зіслання Святого Духа в місті Рогатин, церква св. Юра в місті Дрогобич (фото представлено у Додатку Є), церква Пресвятої Трійці в місті Жовква, церква Зіслання Святого Духа в селі Потелич та собор Пресвятої Богородиці в селі Матків у Галичині. Їх унікальність полягає в тому, що це є найкраще збережені дерев'яні церкви традиційного типу зрубів, деякі з них діючі і нині, у більшості – збереглися рідкісні іконостаси та ікони.

Стародавнє місто Херсонес Таврійський і його Хора (сільськогосподарські околиці), залишки якого розташовані у південно-західному Криму. Об'єкт складається з двох частин: херсонеського городища – залишків античного міста Херсонес Таврійського (кінець V ст. до н. е.), і хори – сільськогосподарського передмістя Херсонеса, яке розмежоване на окремі ділянки (IV ст. до н. е.). Фото представлено у Додатку Ж. До російської окупації Криму у 2014 р. тут зберігалось понад 200 тис. експонатів, знайдених під час розкопок. Через окупацію об'єкт використовується у військових і комерційних цілях, що загрожує його збереженню. Так, у 2015 р. одну із ділянок хори було просто знищено.

Археологічні пам'ятки можна вважати також надзвичайно цікавими для туристів, які подорожують з культурно-пізнавальною метою. Їх можна класифікувати як пам'ятки археології місцевого значення та пам'ятки археології національного значення. Зупинимось на останній категорії. До таких належать: кургани скіфських царів, фундаменти і залишки церков, городища і курганні могильники, культурні шари міст і сіл України. У Додатку З міститься карта відомих археологічних пам'яток України, а саме курганів скіфських царів [33]. У Додатку І подано приклади пам'яток археології у м. Київ [40].

Потрібно згадати, що російська воєнна агресія проти України та бойові дії завдали чималої шкоди пам'яткам. У Додатку І репрезентовано мапу потенційно постраждалих пам'яток археології Київської та Чернігівської областей. Так, було зафіксовано численні пошкодження поховальних комплексів курганного могильника в урочищі Болдина Гора, виявлено руйнації культурних нашарувань на міському дитинці у м. Чернігові [1]. Разом з тим, попри війну здійснюються наукові дослідження та відкриваються нові археологічні пам'ятки. До прикладу, під час досліджень регіонів, постраждалих від воєнних дій, археологи натрапили на нові історичні об'єкти. Серед них – пам'ятка трипільської культури на території Києва та тисячолітні артефакти давньоруських поселень. Її визначили як поселення софіївського типу трипільської культури (третє тисячоліття до н.е.) [1].

Пам'ятки архітектури і містобудування. За міжнародними стандартами під пам'ятками архітектури та містобудування розуміють будь-яку сукупність будівель, споруд і відкритих просторів., серед цих виділяють історичні місця, історичні міста, стародавні міські квартали, села і невеликі селища, а також однорідні монументальні ансамблі. Між зазначеними об'єктами існує нерозривний зв'язок, оскільки містобудування як галузь архітектурної діяльності спрямоване на створення міських ансамблів, що поєднують споруди з природним оточенням у цілому [17].

В Україні загалом налічується 16237 зареєстрованих пам'яток архітектури та містобудування, 401 історичне місто й селище міського типу та 61 заповідник різного підпорядкування [6]. Це означає, що майже у кожній області є заповідник, причому вони можуть бути національного або місцевого значення. У таблиці 2.3 представлено кількісні характеристики наявності цих пам'яток за областями країни.

Таблиця 2.3

Заповідники національного значення в областях України: кількісні характеристики

№ з/п	Назва області/міста	Кількість заповідників	Назви заповідників
-------	---------------------	------------------------	--------------------

1.	М. Київ	5	Софія Київська; Києво-Печерська лавра; Стародавній Київ; Лук'янівське кладовище; Биківнянські могили
2.	Автономна Республіка Крим	6	Херсонес Таврійський; Керченський; Бахчисарайський; Алупкинський; Судацька фортеця; Калос-Лімен
3.	Вінницька область	1	Буша
4.	Волинська область	2	Старий Луцьк; Стародавній Володимир
5.	Донецька область	1	Святогірський
6.	Житомирська	1	Замок Радомисль
7.	Запорізька область	3	Хортиця; Кам'яна могила; Садиба Полова
8.	Івано-Франківська область	1	Давній Галич
9.	Київська область	3	Переяслав; Вишгородський; Битва за Київ у 1943 році
10.	Кіровоградська область	1	Хутір Надія
11.	Львівська область	8	Львів; Жовква; Белз; Олеський замок; Тустань; Нагуевичі; Личаківський цвинтар; Золочівський замок
12.	Миколаївська область	1	Ольвія
13.	Полтавська область	3	Музей-заповідник українського гончарства в Опішному; Поле Полтавської битви; Музей-заповідник М. В. Гоголя
14.	Рівненська область	3	Поле Берестецької битви; Острог; Дубно
15.	Сумська область	3	Глухів; Путивльський
16.	Тернопільська область	3	Замки Тернопілля; Кременецько-Почаївський; Бережани
17.	Харківська область	2	«Верхній Салтів» імені В. О. Бабенка; Чугуївський ім. І. Рєпіна
18.	Хмельницька область	3	Кам'янець; Самчики; Меджибізький замок
19.	Черкаська область	6	Чигирин; Шевченківський; Батьківщина Тараса Шевченка; Трахтемирів; Корсунь-Шевченківський; Кам'янець
20.	Чернівецька область	1	Хотинська фортеця
21.	Чернігівська область	4	Чернігів стародавній;

			Качанівка; Гетьманська столиця; Новгород-Сіверський «Слово о полку Ігоревім»
--	--	--	--

Джерело: систематизовано автором за [20].

Пам'ятки садово-паркового мистецтва і ландшафтні – це найвизначніші та найцінніші зразки паркового будівництва з метою охорони їх і використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних та оздоровчих цілях [44].

В Україні ці пам'ятки розрізняють як об'єкти загальнодержавного та місцевого значення. Прикладами відомих пам'яток садово-паркового мистецтва загально-державного значення є: Національний дендрологічний парк «Софіївка», який одночасно має також міжнародний статус; Черкаський міський парк «Сосновий бір»; Стрийський парк; парк імені Івана Франка (м. Львів); сквер імені Шевченка (м. Тернопіль); Шарівський парк; Наталіївський парк; Краснокутський дендропарк; Сатанівська перлина; Гостра могила (м. Луганськ). Значну частину парків-пам'яток садово-паркового мистецтва України становлять старовинні парки, що були закладені у XVII-XIX ст. Як правило, вони закладались навколо великих маєтків та були власністю заможних родин. Їх створювали, використовуючи природні особливості ландшафтів, доповнювали штучними насадженнями, рукотворними ставками, архітектурними спорудами тощо. У природно-заповідному фонді України – 19 дендропарків загальнодержавного значення, які збудовані на основі старовинних парків, 88 пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення і 426 пам'яток місцевого значення. Найбільше парків-пам'яток загально-державного значення налічується на Вінниччині (11), на Львівщині 55 пам'яток місцевого значення, в Чернівецькій області – 46 [8].

Пам'ятки монументального мистецтва це – високохудожні твори скульптури, живопису та декоративного мистецтва, які можуть бути пов'язаними з архітектурними спорудами, так і самостійними, що характеризують світогляд, естетичні погляди і рівень розвитку культури певної

історичної епохи [41]. Відомими в Україні прикладами пам'яток монументального мистецтва слугують: пам'ятник князю Володимирі (1853 р.), встановлений на Володимирській гірці у м. Київ; пам'ятник Тарасу Шевченку (1939 р.) у парку імені Тараса Шевченка м. Київ; пам'ятник видатному офтальмологу В. П. Філатову, академіку Академії наук УРСР, Академії медичних наук СРСР, Герою Соціалістичної Праці, що зведений на Французькому бульварі в м. Одеса; бронзовий бюст-пам'ятник українському письменнику Миколі Гоголю, встановлений у 1909 р. на Театральній площі напроти Харківського академічного українського драматичного театру ім. Т. Шевченка та багато ін. До прикладу, лише у м. Київ налічується 11 пам'яток монументального мистецтва, які внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Таким чином, матеріальна культурна спадщина України представлена різноманітними об'єктами, що можуть бути цікавими туристам і використовуватися в контексті культурно-пізнавального туризму.

2.2.2. Можливості нематеріальної культурної спадщини

Нематеріальна культурна спадщина відіграє не менш важливу роль, ніж матеріальна, у розвитку культурно-пізнавального туризму.

Нині до Національного переліку нематеріальної культурної спадщини України входять шість елементів, які офіційно визнано Наказом Міністерства культури України: Опішнянська кераміка; культура хліба (хлібна культура і традиції); Петриківський розпис; Кролевецькі ткані рушники; Козацькі пісні Дніпропетровщини; Косівська мальована кераміка. Цей список не є фіксованим і незмінним. Нові елементи нематеріальної культурної спадщини можуть бути включені до Національного переліку на підставі рекомендацій Експертної ради з питань нематеріальної культурної спадщини, яка діє при Міністерстві культури та інформаційної політики України.

Загалом, елементами нематеріальної культурної спадщини в Україні вважаються 69 одиниць. Вони є цікавими, автентичними, мають потужний

культурно-пізнавальний потенціал. Наприклад, технологія виконання вишивки «білим по білому» селища Решетилівка Решетилівського району Полтавської області та традиції рослинного килимарства у цьому селищі; традиція приготування ет аяклак (караїмського пиріжка з м'ясом); культура приготування українського борщу; Новорічна традиція буковинського маланкування; Українська писанка: традиція і мистецтво; кобзарство; випікання весільних утят у селі Річки та багато інших (приклад див. у Додатку К).

Охарактеризуємо ті елементи НКС, що входять до Національного переліку.

Петриківський декоративний живопис – українське декоративно-орнаментальне народне малярство, що виникло у с. Петриківка на Подніпров'ї. Мешканці села прикрашають свої будинки, предмети домашнього вжитку та музичні інструменти орнаментами з фантастичних квіток та інших природних елементів. Мистецтво походить від давніх традицій настінних розписів, які використовували у білій селянській «хаті-мазанці». Орнаменти «петриківки» є символами, що захищають від горя і зла. Нині у селі діє Центр народного мистецтва «Петриківка», де майстри створюють авторські художні вироби на різноманітних матеріалах, проводять виставки, екскурсії і майстер-класи (приклад див. у Додатку Л.1).

Козацькі пісні Запоріжжя і Подніпров'я – це пісні про козацькі походи та битви, життя окремих полководців, козацький побут. Географія козацьких пісень охоплює всі місця Подніпров'я, де колись були п'ять Запорізьких Січей. Особливість виконання пісень – гуртом і без музичного супроводу, розлога мелодія, протяжний спів. У минулому пісні виконувалися лише чоловіками, натепер їх виконують жінки чи гуртом жінки та чоловіки разом.

Виконавцями козацьких пісень, як правило, є місцеві ансамблі та гурти, серед яких добре відомі в Україні – «Криниця», «Знахідка», «Первоцвіт», «Богуславочка» та ін. Експерти ЮНЕСКО вважають, що козацькі пісні потребують негайної охорони, оскільки можуть зникнути в найближчому

майбутньому (фото гурту жінок, що виконують козацькі пісні, міститься у Додатку Л.2).

Традиція Косівської мальованої кераміки. Виготовлення посуду, обрядових предметів, іграшок та плитки з білої глини, розписаних лише трьома кольорами — зеленим, жовтим і коричневим, що символізують гори, сонце і землю. Технологія виникла у XVIII ст. у селах Гуцульщини та має практичну і художню цінність. Сюжети косівських керамічних виробів зображують історію, побут, фольклор, вірування і звичаї гуцулів, а також навколишню флору і фауну (фото косівських виробів представлено у Додатку Л.3).

Опішнянська кераміка – це поливаний мальований декоративно-побутовий посуд (горщики, глечики, макітри, миски, дзбанки, куманці, барильця, баклаги), посуд, розписаний у техніці різкування або фляндрівки, переважно рослинним орнаментом, фігурний декоративний посуд скульптурного характеру зі стилізованим зображенням тварин (леви, барани, бики, коники, півні). Приклади виробів гончарства з с. Опішня Полтавської області подано у Додатку Л.4. Опішнянський розпис представляє собою контурний рослинний орнамент: квіти, грона, колоски, гілки у вигляді букетів і віночків. Колірна гама цих орнаментів – сполучення білого, зеленого, червоного, коричневого кольорів із невеликою кількістю чорного. Таким чином, Опішнянська кераміка яскрава, має різноманітні форми, їй притаманне різнобарв'я орнаментів, витонченість і багатство кольорів [3].

Кролевецькі ткані рушники виробляються у м. Кролевіці на Чернігівщині. Відомі з 1601 р. завдяки ткацькому промислу. Рушники були окрасою кожної хати. Кролевецькі рушники називали ще «кілкові», «королівські», «красні», а на Черкащині – «княжецькі». Їх ширина 40-50 см, довжина 3-4 м. Їх використовували у весільному обряді, де вони вважалися оберегом для молодої сім'ї. Їх особливістю є поєднання двох кольорів – білого й червоного. Це або червоний орнамент на білому полотні, або білий орнамент на червоному тлі. сюжетна канва кролевецьких рушників досить різноманітна. У їхньому художньому оформленні поєднані розділені червоними смугами геометричні,

предметні, зооморфні та антропоморфні орнаменти. Геометричні орнаменти є здебільшого міфологічного походження: лінії, квадрати, ромби, хрести, восьмикутні зірки, Світове Дерево тощо. Їхня генеза сягає трипільських часів. Прикметно, що у Крелевецьких рушниках могла переплітається міфологічна символіка на одному й тому ж рушнику з християнською [26].

Культура хліба (хлібна культура і традиції), точніше традиція приготування та споживання обрядових хлібів до Дня Святого Георгія села Криничне. Ця традиція полягає у випіканні п'яти обрядових хлібів: Боговиця (на честь Бога та св. Богородиці), Ушчарька (символ свята), Коровай (на честь св. Георгія) та Рингел (на честь св. Архангела Михаїла). Їх випікали у болгарській етнічній меншині з одного замісу та притримувалися святкового ритуалу їхнього вживання на День Святого Георгія. Виготовленням хліба займалася найстарша жінка в родині. Тісто замішувалося у дерев'яному кориті з додаванням води і солі у маленькій кімнаті з піччю. На День Святого Георгія о п'ятій годині дня господиня мала винести на колективну трапезу обрядові хліби, власного виготовлення, сковороду з Курбаном, зелену цибулю, часник, вино. Причому, часник виступає в ролі оберега, його й досі не використовують в їжу [52].

Таким чином, потенційними ресурсами для подальшого розвитку культурно-пізнавального туризму можуть бути і елементи НКС, які є рівнозначно цікавими як для внутрішнього туриста, так і для іноземного.

Зважаючи на викладене, запорукою розвитку культурно-пізнавального туризму в Україні є її наявні туристичні ресурси, зокрема культурна матеріальна та нематеріальні спадщина.

2.3. Ринок культурно-пізнавального туризму в Україні

Ринок культурно-пізнавального туризму в Україні та тенденції на ньому залежать від кон'юнктури попиту і від бажання людей подорожувати та отримувати позитивні враження від своїх поїздок. Однак, при цьому на його розвиток впливають й інші чинники: зовнішні та внутрішні, які чинять вплив і на розвиток інших видів туризму [55].

Вплив пандемії COVID-19, карантинні обмеження, заборона на внутрішні переміщення у 2020 р. негативно вплинули на стан розвитку туризму в усьому світі, й Україні зокрема. Знизилися показники кількості та вартості реалізованих турпродуктів, а саме пакет-турів. На рис.2.5 представлено дані щодо реалізованих турпакетів юридичними особами та ФОПами.

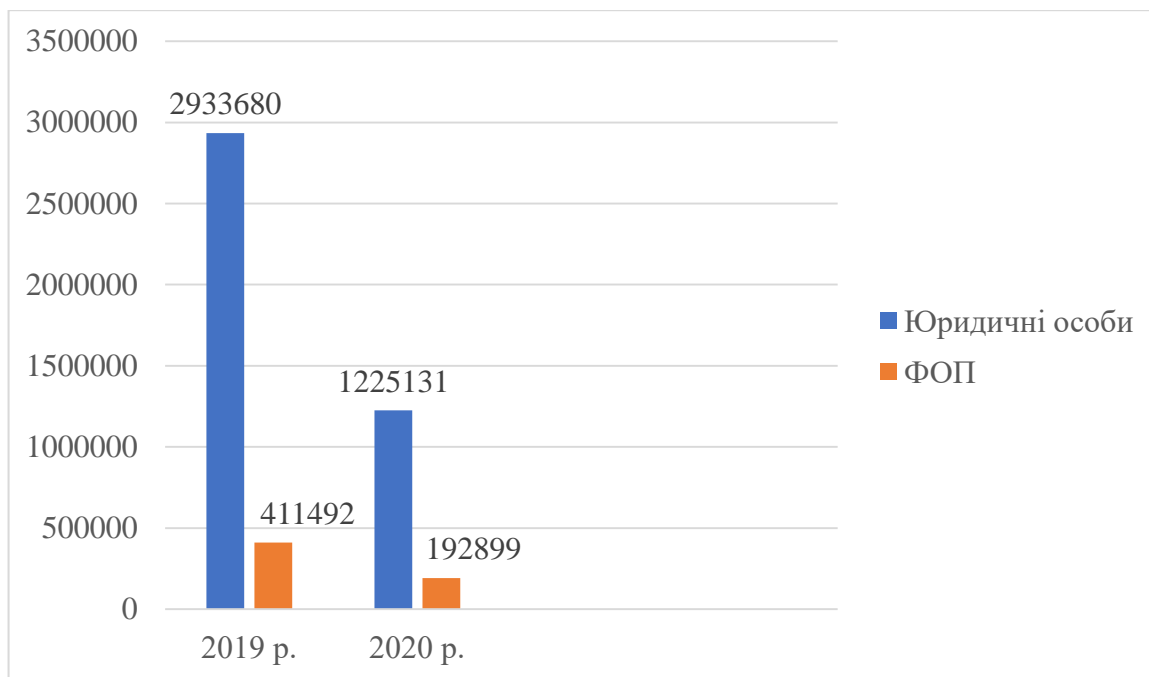

Рис. 2.5. Кількість реалізованих турпакетів юридичними особами та ФОП. Джерело: за матеріалами [13; 14].

Як наслідок, зниження кількості реалізованих турпакетів спричинило зниження кількості юридичних осіб та ФОПів. Так, у 2019 р. в Україні налічувалося 4441 туроператорів та турагентів. У 2020 р. їх кількість скоротилася на 547 підприємств і склала 3867. Ця ситуація в обраних регіонах України представлена на рис. 2.6 і рис.2.7.

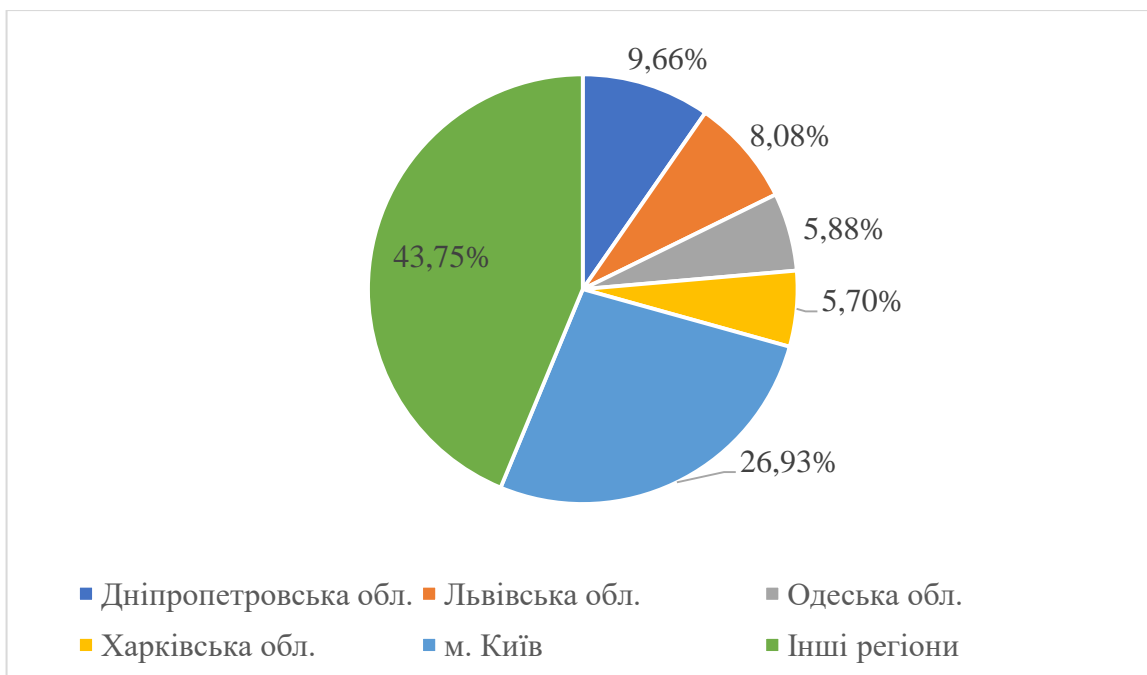

Рис. 2.6. Кількість туроператорів та турагентів за регіонами у 2019 р.
Джерело: за матеріалами [13; 14].

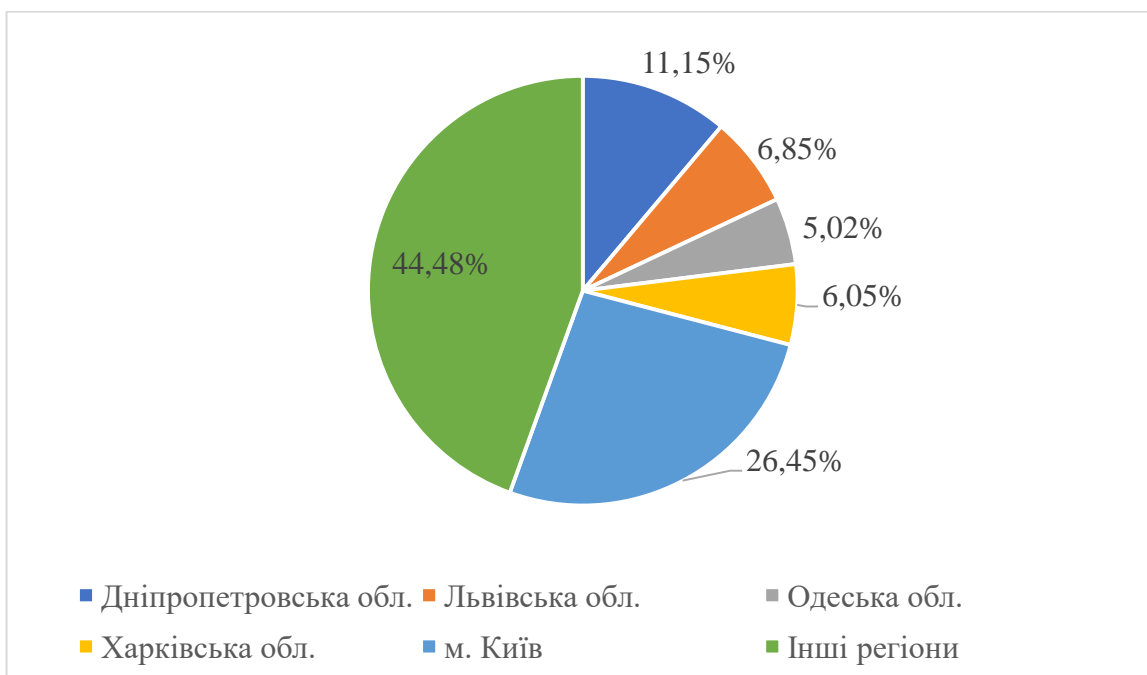

Рис. 2.7. Кількість туроператорів та турагентів за регіонами у 2020 р.
Джерело: за матеріалами [13; 14].

Загалом, Державне агентство з розвитку туризму (ДАРТ) здійснило порівняння кількості юридичних осіб і ФОПів у туризмі у довоєнний період і станом на 2023 р. Було підраховано, що кількість юридичних осіб стала

меншою на 24%, а ФОПів – на 7%. Якщо порівняти цей показник з аналогічним періодом у 2021 р., то загальне скорочення склало 36%; кількість юридичних осіб зменшилася на 51%, а ФОПів – на 30% [12].

Зауважимо, що значно зменшилася і кількість обслуговуваних туристів у 2019-2020 рр. (рис.2.8).

Рис. 2.8. Кількість обслуговуваних туристів у 2019-2020 рр.
Джерело: за матеріалами [13; 14].

З початком повномасштабної війни, розв’язаною РФ проти України ситуація істотно погіршилася. Супутніми негативними чинниками стали: закриття неба над Україною, в результаті чого авіакомпанії залишили український ринок перевезень; заборона виїзду за кордон чоловіків призовного віку; понад 8 млн осіб виїхали з України за кордон у пошуках безпечного притулку чи залишили своє місце постійного проживання в межах країни і стали внутрішньо переміщеними особами (ВПО); загальний спад в економіці країни; зростання цін на паливо, продукти харчування і промислові товари. У людей пріоритетними стали інші потреби.

Однак вже влітку 2022 р. люди почали поступово подорожувати в межах країни, а жінки з дітьми і за межі країни. Попри війну ринок туризму почав

поступово відновлюватися, про що свідчать статистичні дані, наведені Державною агенцією з розвитку туризму (ДАРТ) за 2023 р.

Державне агентство розвитку туризму підрахувало податки, отримані від туристичної галузі за дев'ять місяців поточного року. Так, за дев'ять місяців 2023 р. туристичні підприємства сплатили податків на 13% більше (1 млрд 451 млн 317 тис. грн), ніж за аналогічний період у 2022 р., коли до бюджету надійшло 1 млрд 283 млн 180 тис. грн. Однак, у порівнянні з аналогічним періодом у довоєнному 2021 р. сума податків зменшилася на 18%. Тоді держава отримала від тургалузі 1 млрд 778 млн 924 тис грн. Графічно зазначена статистика представлена на рис. 2.9.

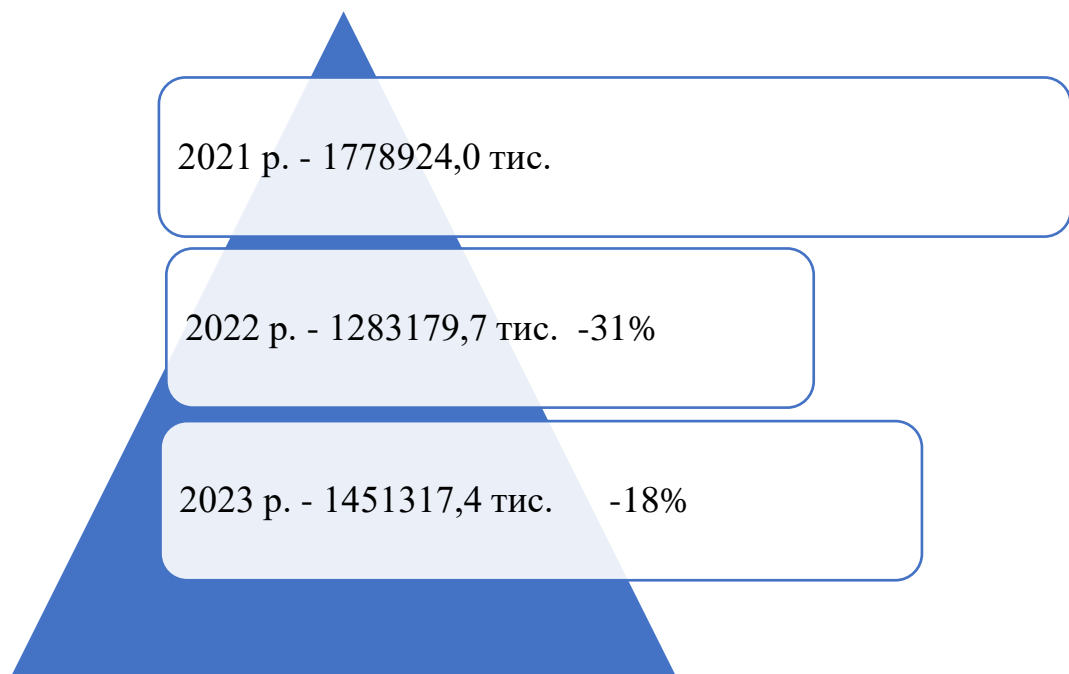

Рис. 2.9. Обсяги податків, сплачених туристичними підприємствами за 9 місяців 2023 р.

Джерело: за матеріалами [12].

На ринку культурно-пізнавального туризму в Україні простежується попит на послуги дозвілля та відпочинку, про що засвідчує статистика. Найбільша кількість туристів подорожує саме задля дозвілля та відпочинку [43].

Зауважимо, що статистичні дані наведені за 2019-2020 рр. Більш пізні дані на сайті Державної служби статистики відсутні, що очевидно пояснюється спочатку негативним впливом пандемії COVID-19, а потім й впливом військової агресії та військових дій Росії проти України. На рис. 2.10 продемонстровано, що найбільша кількість туристів (232756 осіб) подорожувала з метою дозвілля та відпочинку.

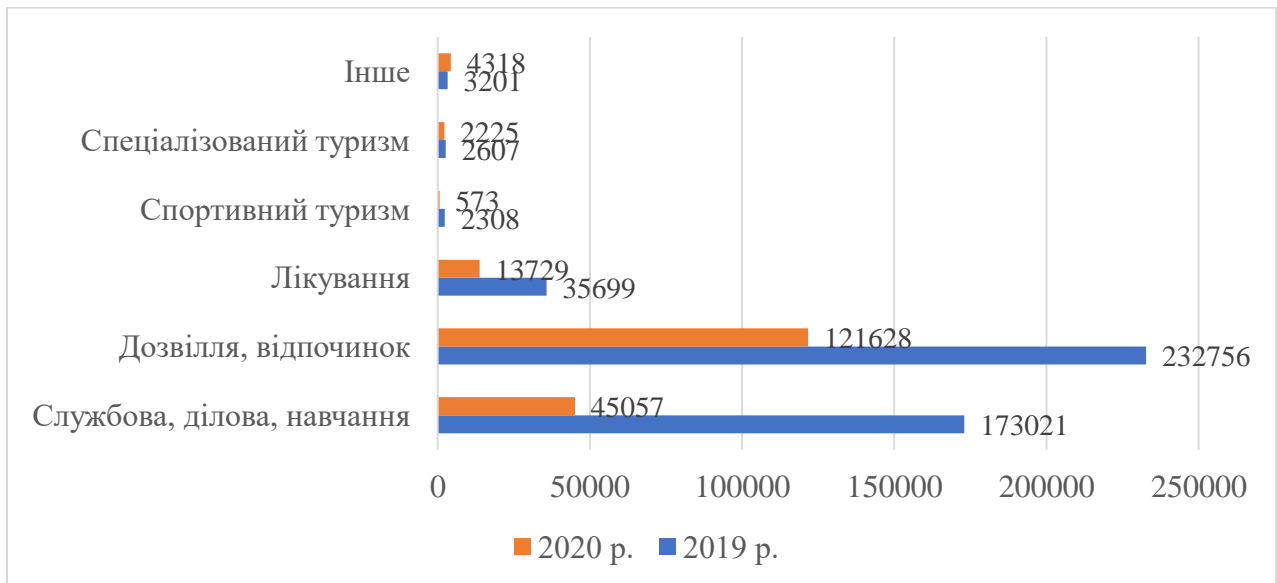

Рис.2.10. Мотиви подорожувань туристів.
Джерело: за матеріалами [13; 14].

Якщо врахувати загальні обсяги внутрішніх туристів за 2019 р. (449655 осіб), то можемо представити картину у %, що наглядно демонструє домінування подорожей з метою дозвілля та відпочинку (таблиця 2.4).

Таблиця 2.4

Показники обсягів внутрішніх туристів та мотиви їх подорожувань у 2019 р.

Мета поїздки	Кількість осіб	%
Службова, ділова, навчання	173021	38,5%
Дозвілля, відпочинок	232756	51,8%
Лікування	35699	7,9%
Спортивний туризм	2308	0,5%
Спеціалізований туризм	2670	0,6%
Інше	3201	0,7%
Усього:	449655	100%

Джерело: систематизовано автором за матеріалами [13; 14].

У 2020 р. ці показники складали наступну картину (таблиця 2.5).

Таблиця 2.5

Показники обсягів внутрішніх туристів та мотиви їх подорожувань у 2020 р.

Мета поїздки	Кількість осіб	%
Службова, ділова, навчання	45057	24%
Дозвілля, відпочинок	121628	64,9%
Лікування	13729	7,3%
Спортивний туризм	573	0,3%
Спеціалізований туризм	2225	1,2%
Інше	4318	2,3%
Усього:	187530	100%

Джерело: систематизовано автором за матеріалами [13; 14].

Порівняємо, наскільки змінилися ці показники (таблиця 2.6).

Таблиця 2.6

Порівняльний аналіз показників за 2019-2020 рр.

Мета поїздки	2019 р.	2020 р.	Різниця
Службова, ділова, навчання	38,5%	24%	-14,5%
Дозвілля, відпочинок	51,8%	64,9%	+13,1%
Лікування	7,9%	7,3%	-0,6%
Спортивний туризм	0,5%	0,3%	-0,2%
Спеціалізований туризм	0,6%	1,2%	+0,6%
Інше	0,7%	2,3%	+1,6%

Джерело: систематизовано автором.

Отже, аналізуючи показники бачимо, що чисельність туристів з культурно-пізнавальною метою (дозвілля та відпочинок) залишається незмінно високою у порівнянні з іншими мотивами, а за рік у довоєнний період (до початку повномасштабної війни, розв'язаною РФ проти України), цей показник зріс на 13,1%.

Пандемія COVID-19, а потім і війна кардинально змінили вітчизняний ринок туризму, у тому числі й культурно-пізнавального. Ці зміни стосуються не лише кількісних показників, але й якісних. Іншими словами, уподобання туристів та їх прагнення змінилися, що відображується у туристичних

тенденціях. На думку експертів, саме нинішні тенденції будуть формувати майбутнє туристичної галузі в усьому світі.

Насамперед, ринку культурно-пізнавального туризму буде притаманна **сталість**. Ідея сталого розвитку вже стала девізом для сучасних туристів з культурно-пізнавальною метою. Туристи віддають перевагу тим напрямкам і DESTИНАЦІЯМ, де пріоритетом є збереження навколишнього середовища, має місце відповідальне управління ресурсами та піклуються про добробут місцевих громад. За твердженнями таких екологічно свідомих туристів, вони під час своїх мандрівок обирають екологічно чисті продукти і готові за них платити, бажають куштувати місцеві гастрономічні продукти та користуватися альтернативними джерелами енергії.

Дотичною до цієї тенденції є **екологізація відпочинку туристів**. Все більшою популярністю користуються тури, в яких передбачено спокійний та розмірений відпочинок у національних парках та різних природних об'єктах. Головним мотивом для туристів є спостереження за природою, місцевою культурою, куштування місцевих страв, ознайомлення з життям місцевих жителів.

Іншою тенденцією є **відкриття нових напрямків** для подорожей, маловідомих і нерозкритих, але не менш цікавих. Список Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО з його об'єктами культурної спадщини сприяє розвитку нових напрямків. Враховуючи цю тенденцію, ВТО ООН зосереджує свою увагу просування цих напрямків, активізує роботу з урядами і громадами країн, які володіють об'єктами культурної спадщини, задля розбудови належної туристичної інфраструктури і залучення більшої чисельності туристів для відвідування нових і маловідомих місць.

До прикладу, в Україні ДАРТ навіть створила карту «нових туристичних магнітів», тобто нових місць, які можуть зацікавити туристів. Наразі карта налічує 170 визначних туристичних місць з усіх 25 регіонів України, в тому числі Криму.

Найбільше «туристичних магнітів» розташовані в західних регіонах країни. Це – 61 унікальних історичних та природних об’єктів, тобто об’єктів культурної, релігійної та історичної спадщини. У центральних областях України зосереджено 32 туристично привабливі дестинації, з-поміж них вісім заповідників і національних природних парків. У південних регіонах та Криму знаходиться 31 туристичний магніт, серед них переважно культурно-туристичні та природні локації. У північних областях знаходиться 27 туристичних дестинацій, що можуть привабити туристів, зокрема природні парки та заповідники. У східних областях, які наразі перебувають у тимчасовій окупації та знаходяться під постійними обстрілами, знаходиться 20 туристичних магнітів.

Графічно цю інформацію представлено у таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

Нові туристичні магніти України за регіонами

	Палаці та ін. фортифік. споруди	Заповідники та НПП	Музеї	Природні об’єкти	Релігійні об’єкти	Культ.-істор. об’єкти	Разом
Центр	1	8	5	12	2	4	32
Захід	17	8	3	16	6	11	61
Південь	1	5	2	12	-	6	26
Північ	2	12	3	2	4	4	27
Схід	1	8	1	5	-	5	20
Крим	3	1	-	1	-	-	4
Всього:	25	42	13	48	12	30	170

Джерело: за матеріалами [12].

У відсотковому відношенні наявність нових туристичних магнітів у 2023 р. можна представити таким чином, як на рис. 2.11.

Очікується, що список туристичних магнітів буде розширюватися. Відтак, туристи зможуть знайти маловідомі, нерозкручені дестинації, що будуть цікавими для них.

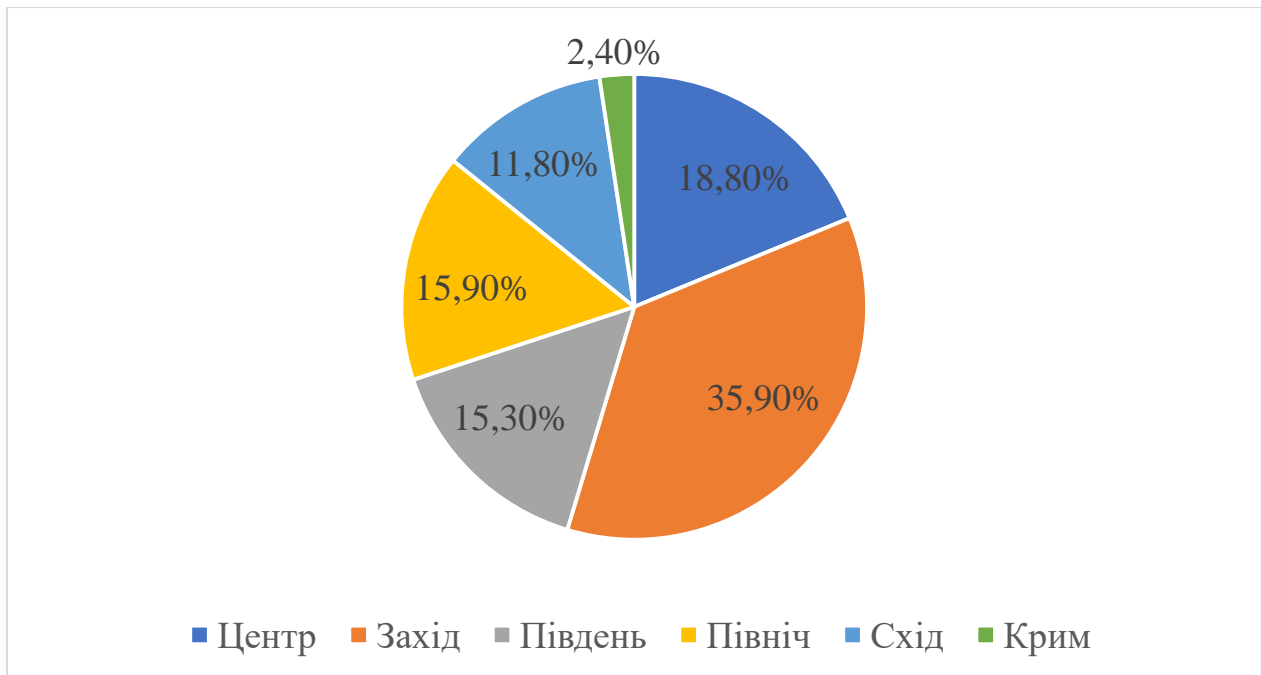

Рис. 2.11. Нові туристичні магніти в Україні станом на 2023 р. за регіонами.

Джерело: складено автором за матеріалами [12].

Через війну і неможливість залишити країну чоловікам призовного віку, а також через зростання цін на паливо, витрат на транспорт, проживання і харчування під час подорожей, що значно підняло ціни на подорожі, туристи все *частіше обирають подорожі в межах своєї країни*. У пошуках нових вражень, вони прагнуть краще вивчити свій рідний край, познайомитися з місцевою культурою, традиціями та кухнею. Відтак, все більшої популярності набувають одноденні та кількадевні тури до невеликих міст і сіл України, адже всі вони мають цікаві місця.

Пов'язаною з цією тенденцією є *набуття популярності нематеріальної культурної спадщини* серед туристів з культурно-пізнавальною метою, зокрема винний та гастрономічний туризм, залучення туристів до майстер-класів з виробництва гончарних виробів, вишивання, випікання хліба, виробництва місцевих страв тощо. Це дає можливість не лише просувати і популяризувати нові напрямки, але й сприяти розвитку місцевої економіки та зберегти традиції.

Аналіз зазначених тенденцій дає змогу їх візуалізувати графічно (рис. 2.12).

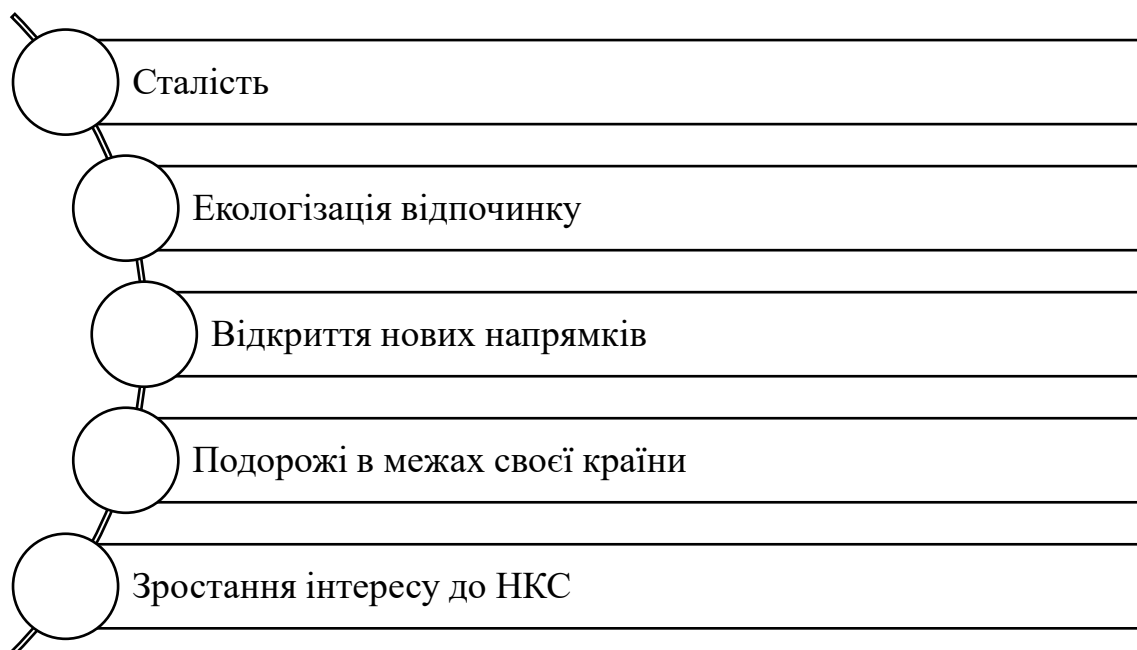

Рис. 2.12. Тенденції на ринку культурно-пізнавального туризму в Україні.
Джерело: систематизовано автором за матеріалами [12].

Викладене вище дає підстави констатувати, що культурно-пізнавальний туризм в Україні попри низку негативних чинників продовжує поступово відновлюватися і розвиватися.

Йому притаманні ті ж самі тенденції, що властиві туризму в усьому світі: сталість, екологізація, відкриття нових напрямків, пріоритетний розвиток внутрішнього туризму та набуття популярності коротших за часом турів, а також зростання цікавості серед туристів до нематеріальної культурної спадщини.

У комплексі, кількісні та якісні характеристики ринку дають змогу спрогнозувати подальший розвиток культурно-пізнавального туризму в Україні.

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНО-ПІЗНАВАЛЬНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

3.1. Проблеми культурно-пізнавального туризму в умовах сьогодення

Культурно-пізнавальний туризм, як й інші види туризму, зіткнувся з низкою проблем на сучасному етапі. Насамперед, проблеми зумовлені пандемією COVID-19, постковідною кризою, а потім і війною, розпочатою РФ проти України 24 лютого 2022 р.

Однак, існують ще й проблеми загального характеру, притаманні вітчизняному туризму, зокрема незадовільний стан об'єктів культурно-історичної спадщини; слаборозвинена туристична інфраструктура; недостатній рівень професійності туристичних кадрів та ін. Всі вони впливають на якість туристичного продукту, у тому числі й у сегменті культурно-пізнавального туризму. Тож зупинимось на них детальніше.

Туристичні пам'ятки. За статистикою, 70% об'єктів культурно-історичної спадщини України знаходяться у незадовільному і вкрай незадовільному стані. Отже, можна вважати, що кожний десятий об'єкт перебуває в аварійному стані [48]. Тож ці об'єкти потребують нагальних заходів з реставрації, реконструкції, облаштування для туристичних відвідувань [13; 14], щоб вони технологічно відповідали потребам сучасних туристів. Ця невідповідність проявляється у відсутності двомовних дорожніх вказівників і знаків, необладнаних санітарних місць і закладів інфраструктури, що розташовані поблизу пам'яток культурної спадщини.

Проблеми інфраструктури. Ще однією загальною проблемою вітчизняного туризму є відсутність належної інфраструктури, що призводить до істотного зменшення чисельності туристів, як іноземних, так і вітчизняних, що бажають ознайомитися з культурно-історичними пам'ятками України.

Тут маємо на увазі не лише туристичну інфраструктуру, але й загальну інфраструктуру країни, а саме: дороги, транспортне сполучення між містами і

селами, а також сполученість між головними пунктами для туристів: аеропортом, автовокзалом і залізничним вокзалом; засміченість побутовими відходами територій, водопостачання, тепlopостачання тощо.

Туристична інфраструктура є невід'ємною складовою туристичної привабливості країни, адже вона забезпечує можливість комфортного подорожування. Вона формується завдяки налагодженому функціонуванню готелів та інших закладів розміщення, санаторіїв, закладів харчування, ефективній діяльності туристичних підприємств. Тож її стан є найбільш вразливим місцем в туристичній привабливості України. Нині туристична інфраструктура стикається з низкою викликів.

Потребує вирішення й проблема облаштування місць для туристичних відвідувань, що охоплює наявність відповідних інформаційних таблиць або електронних табло з інформацією про маршрути та графік руху міського транспорту двома мовами (українською та англійською). Покращити зручність і обслуговування туристів може запровадження системи електронних квитків «City Cards» на міський громадський транспорт, що передбачало б і відвідування низки музеїв та історико-культурних об'єктів.

В цій категорії проблем є й протиріччя у проблемах, що стосуються збільшення паркувальних місць у містах для приватного транспорту, особливо у середмісті, а з іншого боку, – перевантаження центральних вулиць міста припаркованими автомобілями не дає змоги повноцінно проводити екскурсії та оглядати об'єкти історико-культурної спадщини [37].

Впровадження інноваційних технологій відбувається повільними темпами. Крім того, переважно у великих містах України. До прикладу, у Львові активно впроваджується ідея екологічного транспорту для туристів: в межах пішохідної зони використовують електромобілі, велосипеди, автобуси з відкритим верхом та панорамними вікнами, «міні чудо-потяги». Однак поінформованість туристів щодо їх використання є доволі низькою. Не у всіх куточках міста є велосипедні доріжки та обладнані місця для їх паркування.

Також не всі громадські місця, де бувають туристи, оснащені вебкамерами для забезпечення безпеки, а також для трансляцій у режимі реального часу, щоб туристи мали можливість переглянути, що діється у томи чи іншому місці, яке вони планують відвідати.

Використання 3D технологій для створення віртуальних турів є мало затребуваним серед більшості туристів, зокрема й через недостатній рівень інформатизації простору, тобто не у всіх куточках країни є доступ до мережі інтернет, швидкість інтернету є повільною, не всі місця країни мають гарний телефонний зв'язок. Дотичною до цих проблем є й низький рівень інформаційно-комунікаційних і цифрових навичок громадян України.

Законодавче забезпечення. Зазначимо ще одну загальнотуристичну проблему. В законодавчому забезпеченні, що регламентує туристичну діяльність і функціонування турбізнесу в Україні, не враховано питання, пов'язані з ефективним використанням історичних і культурних ресурсів задля покращення якості національного туристичного продукту в сегменті культурно-пізнавального туризму.

Науковці та практики туристичної діяльності серед проблем зазначають нескоординованість нормативно-методичних документів планування розвитку туристично-рекреаційної сфери в містах України та загальнодержавними програмами і стратегіями розвитку через відсутність кваліфікованих спеціалістів у сфері туризму [19].

Відсутність ефективного менеджменту є важливою проблемою, особливо для розвитку внутрішнього туризму. Так, вертикальне управління на національному рівні представлено Міністерством культури та інформаційної політики, в складі якого функціонує Державна служба туризму і курортів. Водночас на рівні регіонів створено відділи культури і туризму більшістю місцевих адміністрацій, але, на жаль, робота з розвитку індустрії подорожей і наданні супутніх послуг (екскурсії, готелі, захист прав туристів, організація їхньої безпеки) фактично не ведеться. Адже основна увага цими відділами

приділяється контролю та фінансуванню роботи бібліотек, музеїв та театрів. А проблемами туризму, як правило, займаються один-два спеціалісти [43].

Кадрові проблеми у культурно-пізнавальному туризмі спричиняють неналежне проведення екскурсій з точки зору методики та змістового наповнення; проведення екскурсій неліцензованими екскурсоводами та аматорами. Все це впливає на якість наданих туристично-екскурсійних послуг. Попри те, що понад 180 закладів вищої освіти готують фахівців для сфери туризму, випускники не завжди готові включитися у роботу туристичних підприємств, закладів розміщення і харчування та інших дотичних для туризму бізнесів. Причина полягає в тому, що майбутні фахівці сфери туризму здобувають переважно теоретичні знання, що є застарілими та відірваними від сучасних реалій. Ще однією причиною є недостатній обсяг практик на підприємствах туристичної індустрії.

Наслідки війни. Війна поглибила проблеми та додала цілу низку нових, серед яких варто назвати пошкодження об'єктів історико-культурної та природної спадщини України. Так, від початку війни за даними Міністерства культури та інформаційної політики зазнали збитків 1624 об'єкти культурної спадщини та культурної інфраструктури, третина з них – зруйновані, а саме 591 об'єкт. Станом на жовтень 2023 р. – 835 пам'яток культурної спадщини. Із цієї кількості пошкоджено 118 культурних пам'яток національного значення, 653 – місцевого значення, щойно виявлених – 64 об'єкти [32].

Найбільш постраждала культурна інфраструктура в Миколаївській, Херсонській, Харківській, Київській, Запорізькій, Донецькій та Луганській областях. Лише за жовтень-листопад 2023 р. до цієї кількості додалися 19 зруйнованих об'єктів в Одеській області. Загалом, різні об'єкти культурної інфраструктури зазнали пошкоджень: бібліотеки, музеї, театри, клубні заклади, мистецькі школи, філармонії та ін. Постраждали навіть такі об'єкти культурної спадщини, що знаходяться і далеко від лінії фронту, зокрема у Черкаській, Закарпатській, Житомирській, Львівській та низці інших областях. Загалом, за підрахунками експертів Міністерства культури та інформаційної політики,

пошкоджені та зруйновані об'єкти культурної спадщини знаходяться на території 230 територіальних громад (далі – ТГ), що становить 15,7% від кількості усіх ТГ. Причому, найбільше у Донецькій області (87%), Сумській області (51%), Миколаївській та Луганській областях (по 42%).

На рис.3.1 представлено ті області, в яких є пошкоджені чи зруйновані об'єкти культурної спадщини, та зазначено їх кількість у відсотках від загальної кількості наявних об'єктів культурної спадщини.

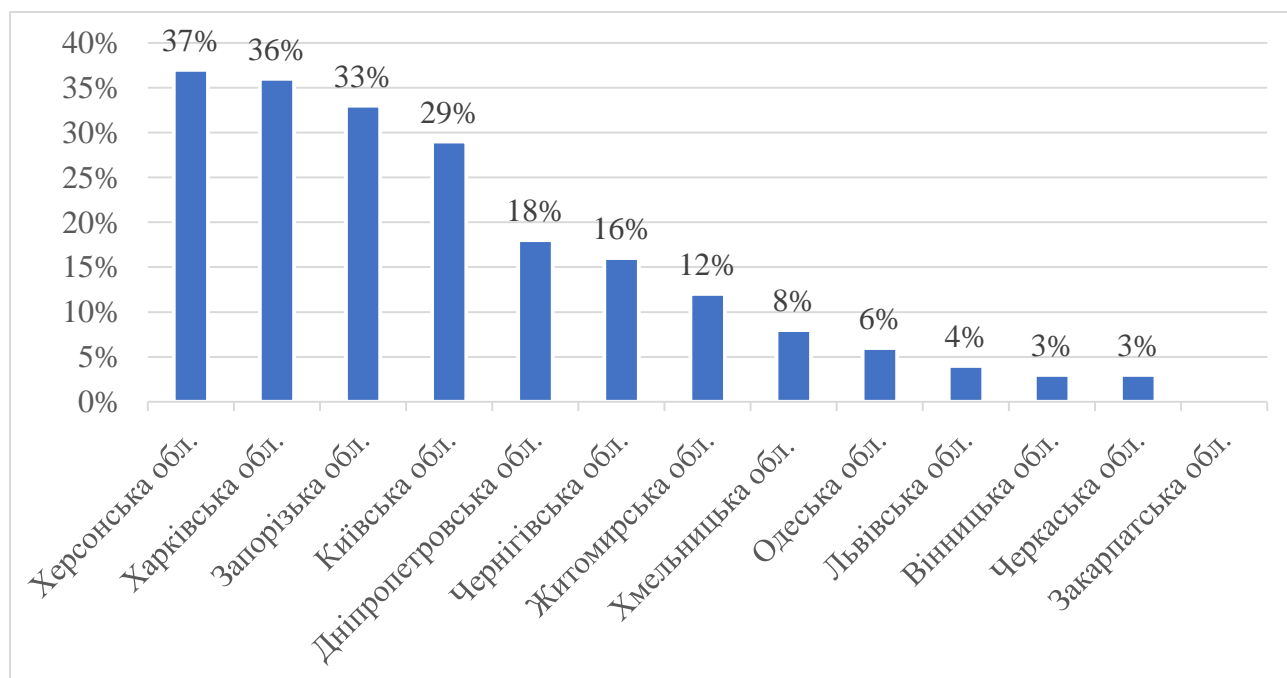

Рис. 3.1. Кількість пошкоджених об'єктів культурної спадщини за областями України.

Джерело: за матеріалами [32].

Категорії пошкоджених об'єктів культурної спадщини деталізовано у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Культурні пам'ятки в Україні, що постраждали через війну

Категорія пам'яток	Кількість (в одиницях)	%
пам'ятки архітектури	256	30,7%
архітектури та містобудування	246	29,5%
історії	199	23,8%
архітектури та історії	32	3,8%
містобудування, монументального мистецтва	42	5%

археології	20	2,4%
архітектури та містобудування, історії	37	4,5%
науки і техніки	2	0,2%
садово-паркового мистецтва	1	0,1%
Всього:	835	100%

Джерело: систематизовано автором за матеріалами [32].

Разом з тим, потрібно зазначити, що значні території Луганської, Херсонської, запорізької та Донецької областей перебувають у тимчасовій окупації, що не дає змоги точно підрахувати кількість пошкоджених внаслідок бойових дій об'єктів культурної спадщини.

Крім того, багато об'єктів просто грабуються російськими загарбниками. До прикладу, у доповіді ЮНЕСКО «Про спостереження за ситуацією в Автономній Республіці Крим для 212-ї сесії Виконавчої ради організації» від 10 вересня 2021 р. зазначено такі втрати:

- «давнє місто Херсонес Таврійський та його хору», яке є українським об'єктом світової спадщини, зазнає шкоди від неправильного використання (релігійні й розважальні заходи);

- кримські артефакти перевозяться до Росії без необхідних заходів збереження та дозволів України, як того вимагає міжнародне;

- знахідки, виявлені під час численних несанкціонованих археологічних розкопок, незаконно вивозяться до Росії або потрапляють на чорний ринок;

- під час будівництва автотраси «Таврида», яка веде до Кримського (Керченського) мосту, що з'єднує півострів із Росією, було знищено мусульманські поховання;

- реставрація включеного до попереднього списку ЮНЕСКО Бахчисарайського палацу кримських ханів як пам'ятки корінного кримсько-татарського народу має деструктивний характер [70].

Враховуючи викладене, з'являється ще одна проблема культурно-пізнавального туризму – моніторинг, документування втрат української культурної спадщини, зокрема тих, що знаходяться на непідконтрольних Україні територіях, та фіксація злочинів.

Ті ж культурні пам'ятки, що знаходяться не в зоні бойових дій та на тимчасово окупованій території, певним чином захищені. До прикладу, мішками з піском обкладено пам'ятник Т. Шевченку у м. Харків, пам'ятники гетьманам П. Сагайдачному, Б. Хмельницькому та інші пам'ятники в м. Київ, герцогові де Рішельє в м. Одеса. Металеві конструкції захищають скульптури у центрі Львова, а спеціальні дерев'яні щити закривають вітражі та вікна в історичних будівлях. Разом з тим, навіть такі заходи безпеки не використано для збереження усіх об'єктів культурної спадщини в Україні. Також зазначимо, що недосконалість захисту поступово впливає і на стан збереженості цих об'єктів. Відтак, заходи з фізичного захисту об'єктів культурної спадщини, про які йшлося вище, зменшують ризики знищення чи руйнування, однак не повністю.

Підсумовуючи, систематизуємо наявні проблеми у вітчизняному культурно-пізнавальному туризмі та представимо їх графічно (рис. 3.2).

Рис. 3.2. Проблеми у культурно-пізнавальному туризмі України.
Джерело: розроблено автором.

Отже, культурно-пізнавальний туризм стикається з тими ж проблемами і викликами, що й інші види туризму, а саме: незадовільний стан туристичних пам'яток, проблеми інфраструктури, повільне впровадження інноваційних

технологій, прогалини в туристичному законодавстві, відсутність ефективного менеджменту, кадрові проблеми.

Війна, внаслідок російською агресії та бойових дій на території України додала ще кілька проблем, які потребують вирішення: пошкодження чи повна руйнація об'єктів культурної спадщини, відсутність належного зберігання культурних пам'яток, неточність у документуванні пошкоджень і зруйнованих історико-культурних пам'яток.

3.2. Перспективи розвитку культурно-пізнавального туризму

Розглянемо напрями розвитку культурно-пізнавального туризму у короткостроковій та довгостроковій перспективах та сформулюємо деякі рекомендації.

Короткострокова перспектива.

Захист об'єктів культурної спадщини, як і повернення окупованих територій, є головними завданнями, від успішного виконання яких залежить доля України та її майбутнє. Для ефективної протидії загрозам під час війни та збереження об'єктів культурної спадщини для майбутніх поколінь і для туристів, що будуть подорожувати до України з культурно-пізнавальною метою, доцільно звернутися до світового досвіду управління пам'ятками у кризових ситуаціях.

Незважаючи на війну, українці, за словами Голови Державного агентства розвитку туризму (ДАРТ) Мар'яни Олесків, за півтора року повномасштабного вторгнення РФ на територію України навчилися жити і подорожувати в умовах війни [12]. Відтак, «туристична галузь може функціонувати та сплачувати податки» З цією метою в Україні ДАРТ у співпраці з представниками місцевої влади, активним бізнесом та регіональними профільними асоціаціями розширили карту туристичних магнітів, тобто тих дестинацій, що якнайкраще презентують історію, культурну та релігійну спадщину українського народу як для самих українців, так і для іноземців.

Отже, одним із перспективних напрямів подальшого розвитку культурно-пізнавального туризму в Україні є створення нових туристичних дестинацій, маршрутів, місцин тощо. Прогнозується, що до таких важливих для українців історико-культурних місць бойової слави предків, як Холодний Яр, Хортиця, поле Берестейської битви та інші, додадуться нові туристичні місця, пов'язані з героїчним супротивом українського народу російській агресії. Іноземним туристам, які вже сьогодні захоплюються мужністю українців, будуть цікавими такі місця, як Буча, Бородянка, Ірпінь, Маріуполь, острів Зміїний, Чорнобаївка та ін. Звичайно, головною умовою має стати безпека перебування туристів.

Цю тенденцію у туризмі можна назвати меморіалізація, тобто створення маршрутів пам'яті. Для їх створення необхідна співпраця органів державної влади – Міністерства інфраструктури України, Міністерства культури та інформаційної політики України, ДАРТ та місцевих органів самоврядування і громадських організацій. При відбудові зруйнованих міст і селищ України планується залишати деякі місця в тому вигляді, якими вони є після обстрілів, щоб туристи бачили на власні очі, що відбувалося під час війни.

Для подолання кризи у туристичній індустрії у воєнний час необхідно активніше розвивати внутрішній туризм, зокрема відвідування інших частин України, що є безпечнішими. Зважаючи на те, що повністю безпечних куточків в Україні немає, тож доцільно передбачати на туристичних маршрутах укриття, захисні споруди чи бомбосховища на випадок тривоги і загрози ракетних обстрілів. Крім того правила безпеки і поведження під час подорожей мають бути оприлюднені та донесені до відома туристів.

Українці повинні мати можливості поїхати пізнавально відпочити і перезавантажитися, відволіктися від війни і воєнних загроз, психологічно відпочити. Тож культурно-пізнавальні маршрути центральною та західною Україною потрібно популяризувати серед українців, щоб вони мали міцне психологічне здоров'я, розробляти нові маршрути, включати до них додаткові історії, пов'язані з сьогоденням, нові пам'ятники, нові назви тощо.

На часі доцільним є розроблення спеціальних культурно-пізнавальних екскурсій для учасників Сил оборони України (воїнів ЗСУ, ТРО, поліції, ДСНС та ін.), які покликані полегшити їх адаптацію до мирного життя. Дещо у цьому напрямі вже робиться. Так, у м. Київ щотижня на вихідних проводяться 2 безкоштовні екскурсії-прогулянки містом: «Київ незламний», «Київ гастрономічний». Прикметно, що кияни також долучаються до цих екскурсій. Тому важливо продовжувати розробляти нові маршрути у різних містах України.

Вже зараз цілком зрозуміло, що туризм в Україні поступово трансформується. Це не є вже його класичний варіант. Проте навіть короткі подорожі чи екскурсії допомагають людині емоційно відволіктися і перезавантажитися. З огляду на це, готелі і заклади харчування працюють, надають послуги гостинності, хоча й дещо переформатовують свою діяльність, орієнтуючись на короткі кількадевні тури. У цьому напрямі працює й Державне агентство з розвитку туризму, яке розробляє нові туристичні програми для іноземних туристів вже зараз. Так, якщо до війни для іноземних туристів пропонувалася концепція «Відвідайте Україну зараз!», то нині гаслом туристичної діяльності стало «Запрошуємо в Україну після нашої Перемоги». Тому важливим вже зараз є пошук партнерів, інвесторів для відновлення української туристичної інфраструктури. Для цього необхідно продовжувати збирати інформацію щодо зруйнованого та пошкодженого майна, щоб туристичні об'єкти могли отримати компенсацію для своєї відбудови.

Вагомим для розвитку сегменту культурно-пізнавального та інших видів туризму має стати вивчення зарубіжного досвіду тих країн, які пройшли через збройні конфлікти і війни, а нині мають потужну і розвинену туристичну індустрію. Зокрема, варто дослідити досвід Хорватії, в якій під час війни у 1990-х рр. туризм майже припинив своє існування. За 10 років країна перетворилася на країну, привабливу для туристів завдяки доступному житлу, відкриттю пляжів, розвитку нових туристичних напрямів, вдалій маркетинговій політиці, в результаті якої країною зацікавилися міжнародні туристичні

агентства, мережі готелів, великі круїзні компанії. Схожий досвід має і Кіпр, який пройшов шлях від закінчення збройного конфлікту на ґрунті міжетнічних непорозумінь грецької та турецької громад до статусу популярної туристичної дестинації. Найбільш наближеним до нашого досвіду є шлях Грузії. Після закінчення війни з РФ Грузія здобула визнання у світі серед туристів завдяки ефективній антикризовій стратегії відновлення туристичної індустрії після збройного конфлікту.

Тож вивчення зарубіжного досвіду та його критичне осмислення допоможе з'ясувати ефективні шляхи відновлення туристичної індустрії в Україні. Одним із головних напрямів, як очікується, має стати оновлення іміджу України як туристичної дестинації, що має багатий історико-культурний потенціал та інші туристичні ресурси.

Довгострокова перспектива. Завдяки стабілізації економіки після закінчення війни, відновлення платоспроможності населення, розмінування та очищення територій від наслідків війни, культурно-пізнавальний туризм має всі перспективи для стрімкого та динамічного розвитку.

З точки зору довгострокової перспективи доцільним буде розвиток загальної туристичної інфраструктури, зокрема поступове усунення тих проблем і недоліків, що наявні у сфері туризму на сучасному етапі та які були охарактеризовані у попередньому підрозділі. Зокрема, важливими кроками у розбудові туристичної інфраструктури стануть:

- моніторинг стану туристичних ресурсів країни, зокрема вивчення стану автомобільних доріг, придорожньої інфраструктури, стану збереженості та привабливості популярних серед туристів культурно-історичних пам'яток, природних та археологічних об'єктів, оновлення інформаційної бази даних про туристичні об'єкти країни та кожної області;

- проведення ремонтних і реставраційних робіт щодо збереження, облаштування та використання пам'яток культурної спадщини національного та місцевого значення та приведення їх у технологічну відповідність до вимог і потреб туристів;

- маркування знаками туристичних маршрутів, оформлення, виготовлення і встановлення двомовних дорожніх вказівників, забезпечення інформаційного облаштування туристично-екскурсійних об'єктів, санітарно-гігієнічних місць, закладів загальної інфраструктури, туристично-інформаційних центрів і пунктів тощо;

- створення біля історико-культурних пам'яток та інших туристично привабливих об'єктів відпочинкових і сервісних зон, зокрема відповідних санітарно-гігієнічних умов, зон для відпочинку або так-званих пікнікових зон, оснащення громадських місць вебкамерами для трансляцій у режимі реального часу, надання безкоштовного Wi-Fi у туристичних місцях і поширення безкоштовної зони Wi-Fi, використання облаштованих під'їздів та паркувальних місць біля прилеглих територій тощо);

- об'єднання зусиль працівників сфери науки туризмології, культури та менеджерів туризму, започаткування партнерства усіх стейкхолдерів і на усіх рівнях для відновлення та стабільного розвитку туристичної індустрії, у тому числі забезпечення послідовної вертикальної координації діяльності і зусиль національних і місцевих органів влади щодо підтримки і просування туризму.

Для подолання післявоєнної кризи у туризмі необхідно активно впроваджувати інновації у всі сектори туристичної індустрії. До прикладу, за аналогією щодо інноваційного тревел-проекту «Visit Ukraine», фахівці почали розробляти інший тревел-проект «Visit World», який містить інформацію на семи мовах про правила в'їзду, перебування у всіх країнах світу. Портал «Visit Ukraine» щомісяця відвідують понад 1,5 млн осіб навіть в умовах війни. Це означає, що відвідувачі порталу потенційно можуть стати туристами після закінчення війни. Тому такі проекти мають розроблятися, впроваджуватися, адже завдяки їм до України можуть приїхати тисячі іноземних туристів.

Ще одним перспективним кроком у розвитку культурно-пізнавального туризму має стати державна підтримка щодо залучення іноземних інвестицій для відновлення туристичної індустрії. Так, доцільною могла б стати державна програма звільнення інвесторів від податків на певний період, так звані

«податкові канікули», законодавче урегулювання механізмів інвестування у туризм тощо. Використання залучених іноземних інвестицій буде сприяти створенню робочих місць у туризмі, покращить економічні показники та надасть інші сприятливі можливості для розвитку.

Підсумовуючи, констатуємо, що туризм в Україні не зник, він перебуває на паузі. Тому важливо напрацьовувати напрями його відновлення після війни, подальшого динамічного розвитку. Серед перспектив варто розглядати ті, що можуть бути реалізованими зараз і у недалекому майбутньому, так звані короткострокові перспективи, а також ті, що потребують значних зусиль, інвестицій, виконання стратегічних завдань у довгостроковій перспективі.

ВИСНОВКИ

У результаті опрацювання значного обсягу літератури і джерел та відповідно до поставленої мети і завдань автор дійшов таких висновків.

1. Культурно-пізнавальний туризм є найпопулярнішим з поміж-інших видів туризму та одним із найдавніших. Попри це, у науковій літературі не існує одностайної думки щодо його визначення. Це стосується як вітчизняної, так і зарубіжної наукової літератури. Деякі науковці пропонують користуватися двома окремими термінами: «культурний» і «пізнавальний туризм», обґрунтовуючи доцільність їх розмежування. Натомість, інші наполягають на використанні терміну «культурно-пізнавальний туризм». Проте часто розуміють під ним саме «культурний туризм».

В результаті аналізу визначень складових «культурний туризм» і «пізнавальний туризм», що утворюють термін «культурно-пізнавальний туризм», було запропоновано розуміти його, як такий вид туризму, в якому головним мотивом для подорожі є ознайомлення з пам'ятками історії, культури, місцевими традиціями, звичаями, стилем життя місця, відмінного від постійного місця проживання туриста.

Культурно-пізнавальний туризм є багатограним і диверсифікованим за видами: літературно-художній туризм; історико-археологічний; історико-архітектурний; військово-історичний; релігійно-пізнавальний; культурно-етнографічний; природно-пізнавальний. Його види залежать від типів об'єктів, які є центром уваги туристів.

2. Прототипом культурно-пізнавального туризму є відвідування інших міст, територій, країн з метою пізнання їх історії та культури, ознайомлення з визначними пам'ятками історії, архітектури, мистецтва, побутом, природою та іншими особливостями. Зазначені мотиви для подорожі сягають стародавніх часів. На основі опрацювання науково-історичної літератури, автором було розроблено класифікацію етапів розвитку культурно-пізнавального туризму. В її основу покладено результати дослідження відомого європейського науковця Г. Річардса, які було адаптовано, доповнено та обґрунтовано доцільність

виокремлення додаткових етапів. Тож авторська класифікація розвитку культурно-пізнавального туризму охоплює чотири етапи: I період (VI-I ст. до н.е.) – зародження культурних і освітніх подорожей; II період (XVI-XIX ст.) – розвиток нових напрямів культурно-пізнавальних подорожей; III період (кінець XIX ст. – середина XX ст.) – розвиток і набуття популярності масового туризму; IV період (1970-ті рр. – дотепер) – виокремлення культурно-пізнавального туризму в окремий вид та активний розвиток.

Ретроспективний аналіз розвитку культурно-пізнавального туризму дав змогу з'ясувати причини його популярності серед туристів у минулому й тепер. Вони залишаються незмінними – жага людей до пізнання культури та історії інших країн і народів.

3. Завдяки ретроспективному аналізу також вдалося визначити деякі трансформації у культурно-пізнавальному туризмі. Найголовнішою трансформацією можна вважати зміну його соціально-економічного характеру, що проявлялася у зміні сприйняття суспільством культури. Культуру почали сприймати як економічний чинник, джерело створення робочих місць і принесення прибутку. Вагомими змінами у культурно-пізнавальному туризмі стали також набуття рис глобалізованості та мобільності; перетворення туриста зі спостерігача на активного учасника культурної діяльності та заходів; поєднання туризму і креативності; сфокусованість на повсякденному житті місцевого населення та ін.

Зазначені зміни істотно вплинули і на профіль самого туриста, який подорожує з культурно-пізнавальною метою. Загалом, існує п'ять типів «культурного туриста»: цілеспрямований, екскурсійний, неплановий, побічний, випадковий. Усім їм властиві високий рівень освіченості, активна участь у житті місцевих жителів, тривале передування в іншій країні, збільшення витрат на культурні заходи.

4. Культурну спадщину світу було розглянуто як туристичні ресурси та проаналізовано її матеріальну та нематеріальну складові. У списку Всесвітньої спадщини перебуває 1157 об'єкт, з-поміж них 900 культурних, 218 природних і

39 змішаних у 167 країнах світу. Нині найбільша кількість об'єктів культурної спадщини заходиться в Італії – 58; в Китаї – 56 об'єктів, в Німеччині – 51, в Іспанії та Франції – по 49 об'єктів, в Індії – 40, а в Мексиці – 35 об'єктів. Усі ці об'єкти можуть стати туристичними ресурсами, однак їх використання з туристичною метою має бути збалансованим між розвитком і охороною культурної спадщини.

Статистичні дані засвідчують позитивний прогноз щодо динамічного розвитку культурно-пізнавального туризму у світі на рівні 4,10% щорічно упродовж 2023-2028 рр. Його основою слугують об'єкти матеріальної та нематеріальної культурної спадщини, а також природної спадщини.

5. Культурно-пізнавальний потенціал України було проаналізовано з точки зору наявності об'єктів, що можуть бути цікавими для туристів. Було визначено, що цей потенціал є значним, адже в Україні налічується понад 130 тис. пам'яток, у тому числі 57206 археологічних пам'яток, серед яких 418 об'єктів мають національне значення; 51364 пам'яток історії; 5926 – пам'яток монументального мистецтва; 16293 пам'яток архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва та ландшафтні.

Серед матеріальних культурних пам'яток було визначено та охарактеризовано такі групи: історико-культурні, археологічні, пам'ятки архітектури і містобудування, садово-паркового мистецтва і ландшафтні, пам'ятки монументального мистецтва. До їхнього числа входять 6 культурних об'єктів України та 1 природний об'єкт, які внесено до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Нематеріальна культурна спадщина України включає шість елементів, які було охарактеризовано: Опішнянська кераміка; культура хліба (хлібна культура і традиції); Петриківський розпис; Кролевецькі ткані рушники; Козацькі пісні Дніпропетровщини; Косівська мальована кераміка.

6. Аналіз ринку культурно-пізнавального туризму в Україні дозволив визначити тенденції, що панують на ньому. Було проведено кількісний аналіз таких показників, як кількість реалізованих турпакетів, кількість туроператорів

та турагентів, кількість обслуговуваних туристів та ін. Статистичні дані було наведено за 2018, 2019, 2020 рр. – роки, за які наявна інформація від Державної служби статистики України. Більш недавня статистика за 9 місяців 2023 р. стосується обсягів податків, сплачених турпідприємствами, та свідчить про збільшення їх обсягів. Загалом, сума податків у 2023 р. на 13% зросла у порівнянні з 2022 р., але все ще на 18% менша у порівнянні з 2021 р.

Завдяки якісному аналізу ринку культурно-пізнавального туризму в Україні, дозволило виокремити наявні на ньому тенденції: сталість, екологізація, відкриття нових напрямків, пріоритетний розвиток внутрішнього туризму та набуття популярності коротших за часом турів, а також зростання цікавості серед туристів до нематеріальної культурної спадщини.

У сукупності, кількісний та якісний аналіз дали підстави для висновку, що ринок культурно-пізнавального туризму потроху оговтується від пандемійної кризи та починає функціонувати в умовах воєнного стану.

7. Серед проблем, з якими стикається культурно-пізнавальний туризм, було виокремлено та охарактеризовано основні категорії: незадовільний стан туристичних пам'яток; проблеми загальної та туристичної інфраструктури; недостатність впроваджень інновацій у туристичну діяльність, надання послуг гостинності та забезпечення безпеки туристів; недосконалість законодавчого забезпечення, що регулює розвиток туризму в Україні; відсутність ефективного менеджменту та координованості дій у вертикальному управлінні; кадрові проблеми та ін. В окрему групу проблем було виокремлено ті, що спричинені війною РФ проти України, зокрема зруйновані та пошкоджені об'єкти культурної спадщини та культурної інфраструктури, що становить понад 15% від загальної кількості усіх об'єктів. Причому, найбільше руйнувань у Донецькій області (87%), Сумській області (51%), Миколаївській та Луганській областях (по 42%); грабування об'єктів культурної спадщини України російськими окупантами та значні їх втрати; моніторинг та документування втрат культурної спадщини; неналежні заходи зі збереження історико-культурних пам'яток, що перебувають не в зоні тимчасової окупації;

неможливість організувати заходи з фізичного захисту усіх об'єктів культурної спадщини.

З урахуванням окреслених проблем було визначено головні напрями відновлення туризму у короткостроковій та довгостроковій перспективах. До короткострокових віднесено ті, що доцільно реалізовувати вже зараз, навіть в умовах війни: розроблення нових маршрутів; меморіалізація; створення нових туристичних магнітів; організація та проведення безкоштовних екскурсій для учасників Сил оборони України задля їх психологічної підтримки та ін. Довгострокові перспективи спрямовані на відновлення і розвиток загальної туристичної інфраструктури; реставраційні та ремонтні роботи на об'єктах культурної спадщини та культурної інфраструктури; створення біля історико-культурних пам'яток та інших туристично привабливих об'єктів відпочинкових і сервісних зон; впровадження інновацій у туризмі та ін.

Перспективним напрямом подальшого дослідження культурно-пізнавального туризму в Україні можуть стати визначення тенденцій його розвитку у післявоєнному періоді; вивчення та порівняльний аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду відновлення туризму, у тому числі й у сегменті культурно-пізнавального туризму, у тих країнах, що зазнали наслідків через збройні конфлікти, бойові дії, війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

1. Археологи досліджують зруйновані війною регіони. Які пам'ятки виявили? Інститут археології. 2023. URL: <https://shortlink.uk/ANCM>
2. Асоціація освіти та досліджень туризму та дозвілля. (The Association for Tourism and Leisure Education and Research - ATLAS): офіційний сайт. 2023. URL: <http://www.atlas-euro.org/home.aspx>
3. Батирєва І. Опішнянська кераміка. Автентична Україна. 2023. URL: <https://authenticukraine.com.ua/blog/opisnanskaa-keramika>
4. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування. Київ : Київ. ун-т. 2011. 95 с.
5. Божко Л.Д. Культурний туризм як важливий чинник соціально-культурного розвитку регіонів України. Культура України. 2015. Вип. 32. С. 3-10.
6. Бондаренко Р.І. Комплексний характер пам'яток архітектури та містобудування за матеріалами Зводу пам'яток історії та культури України. С. 48-62. URL: <https://shortlink.uk/z4M9>
7. Всесвітня туристична організація (UN WTO): офіційний сайт. 2023. URL: <https://www.wto.org/>
8. Гамалія К. Синтетичний характер садово-паркового мистецтва. Вісник Львівської національної академії мистецтв. Вип. 24. https://lnam.edu.ua/files/Academy/nauka/visnyk/pdf_visnyk/24/39.pdf
9. Гранд тур. Вікіпедія. 2023. URL: <https://shortlink.uk/z4Mt>
10. Грановська В. Г., Стукан Т. М. Культурно-пізнавальний туризм Херсонщини: стан та перспективи подальшого розвитку. Агросвіт. 2020. № 10. С. 37-42. URL: <http://www.agrosvit.info/?op=1&z=3196&i=5>
11. Грачова О., Маркова Ю., Мішина Л., Мішуніна Ю. Організація туристичного бізнесу: технологія створення турпродукту. Київ: Дашков і Ко, 2008. 276 с.
12. ДАРТ. 2023. URL: <https://shortlink.uk/AND3>

13. Державна служба статистики України. Київ, 2018. URL: <http://ukrstat.gov.ua>
14. Державна служба статистики України. Статистична інформація. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
15. Дичковський С. Культурний туризм як сфера реалізації дозвіллевих технологій та віртуального досвіду. Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв 2019. 3. 89-95.
16. Драгичевич-Шешич М., Стойкович Б. Культура: менеджмент, анімація, маркетинг. Видавництво Тигра, 2012. 137 с.
17. Дьомін М.М. Містобудування. Архітектура. Короткий словник-довідник. За загальною ред. А.П. Мардера. К., 1995. С. 77.
18. Європейська комісія. Культурний туризм. 2020. URL: <https://shortlink.uk/z4MN>
19. Жук Ю. І., Назарук М. М. Проблеми та перспективи розвитку туризму в малих історичних містах Львівської області. Матеріали Х Всеукраїнських наукових Таліївських читань. Харків, 2014. С. 66-71.
20. Історико-культурні заповідники національного значення. Вікіпедія. 2023. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
21. Квартальнов В. А. Туризм: підручник. М: Фінанси і статистика, 2002. 320 с. URL: https://tourlib.net/books_tourism/kvartalnov_tourism.htm
22. Кляп М. П., Шандор Ф. Ф. Сучасні різновиди туризму. Київ: Знання, 2011. 231 с.
23. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини ЮНЕСКО від 16.11.1972. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text
24. Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини. ЮНЕСКО. 2003. Стаття 12. пп. 1, 2. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_d69/page2

25. Котлер Ф. Маркетинг місць. Залучення інвестицій, підприємств, жителів і туристів у міста, комуни, регіони та країни Європи. К.: Фінанси, 2005. 458 с.
26. Кролевецькі рушники. Музей українського рушника. 2023. URL: <https://rushnyk.cdu.edu.ua/krolevetski-rushnyky/>
27. Культурний туризм. Вікіпедія. 2023. URL: <https://shortlink.uk/ANDr>
28. Любіцева О. О. Ринок туристичних послуг. К.: Альтерпрес, 2006. 436 с.
29. Мальська М. П., Антонюк Н. В., Ганич Н. М. Міжнародний туризм і сфера послуг. К: Знання, 2008. 661с.
30. Мельничук О. І. Міжнародно-правовий статус всесвітньої культурної і природної спадщини. К., 2008. 288 с. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=51479
31. Методичні вказівки до практичних занять, самостійної роботи та виконання контрольної роботи з дисципліни «Географія туризму» (для студентів 1 курсу заочної форми навчання освітнього рівня «бакалавр» напрямку підготовки 6.140103 – Туризм, спеціальності 242 – Туризм / Харків. нац. ун-т. міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова; уклад.: М. М. Покоłodна, І. Л. Полчанінова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2016. – 38 с. URL: <https://eprints.kname.edu.ua/43529/>
32. Міністерство культури та інформаційної політики. Через війну в Україні вже постраждали 1624 об'єкти культурної спадщини. Укрінформ. 2023. URL: <https://shortlink.uk/ANDC>
33. Найвідоміші скіфські кургани України. Мапа. 2023. URL: <https://spadok.org.ua/skify/skifski-kurgany-piramidy-stepu>
34. Насідка, А. О., Новикова, В. І. Поняття «культурно-пізнавальний туризм» та притаманні йому рекреаційні ресурси. Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук у дослідженнях молодих учених «Родзинка – 2018» / XX Всеукраїнська наукова конференція молодих учених, 2018. С. 143-146.

35. Настільна мапа «Україна. Пам'ятки історії та культури». 2014. URL: <https://shortlink.uk/z4Nq>
36. Нематеріальна культурна спадщина України. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. 2023. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/6146>
37. Никига О. Пізнавальний туризм: сутність та особливості організації. Сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку туризму в регіонах України: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (18-19 травня 2017 р., м. Львів). Львів, 2017. С. 81-84.
38. Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури: офіційний сайт. 2023. URL: <https://en.unesco.org/>
39. Освітній портал. Пізнавальний туризм. Державний університет «Житомирська політехніка, 2023. 12 с.
40. Пам'ятки археології України національного значення. Вікіпедія. 2023. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
41. Пам'ятки монументального мистецтва України національного значення. Юніонпедія. 2023. URL: <https://uk.unionpedia.org/>
42. Панкова Є. В. Туристичне краєзнавство: навчальний посібник. К.: Альтерпрес, 2003. 352 с.
43. Паньків Н., Сагайдак В. Організація культурно-пізнавального туризму. Сучасний стан та тенденції розвитку в Україні. Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. 2022. №5. Т. 1. С. 58-71.
44. Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва. Вікіпедія. 2023. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
45. Покоłodна М. М., Полчанінова І. Л. Конспект лекцій навчальної дисципліни «Географія туризму». Харків: ХНАМГ, 2010. 431 с.
46. Про туризм: Закон України. від 15.09.1995. № 31, ст. 242.
47. Пуцентейло П.Р. Економіка і організація туристично-готельного підприємництва. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 344 с.

- 48.Радіонова О. М., Добрянська А. Ю. Аналіз розвитку культурно-пізнавального туризму в Україні. Причорноморські економічні студії. Вип. 47-1. 2019. С. 73-78.
- 49.Світова спадщина ЮНЕСКО. Вікіпедія. 2023. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
- 50.Смаль І. В. Туристичні ресурси світу: навчальний посібник. Ніжин: Видавництво Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, 2010. 336 с
- 51.Сущенко В., Мельник Л. Значення та роль культурно-пізнавального туризму в організації туристичної діяльності. 2018. URL: <https://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/27708/1/p529.pdf>
- 52.Традицію приготування та споживання обрядових хлібів додано до Нацпереліку нематеріальної культурної спадщини України. Interfax-Україна. 2023. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/893093.html>
- 53.Туризм, гостинність, сервіс: словник-довідник. Уклад. Федорченко В. К.. Київ: Дніпро. 2000. 155 с.
- 54.Туризм: реалії та перспективи сталого розвитку: матеріали доп. Міжнар. наук.– практ. конф. (Київ, 23–24 жовт. 2014 р.). Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2014. 418 с.
- 55.Тюріна Д. Ринок туризму в Україні: стан і проблеми в умовах сьогодення. Економіка та суспільство. 2021. 30. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-30-18>
- 56.Уліганець С., Аріон О., Біль Д. Розвиток культурно-пізнавального туризму в Україні: м. Кам'янець-Подільський. Географія. 3(72). 2018. С 77-81.
- 57.Федорченко В. К. Туристський словник-довідник. Київ: Дніпро, 2000. 155 с.
- 58.Черчик Л. Наукові підходи до класифікації туристично-рекреаційних ресурсів. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. 2022. URL: <https://shortlink.uk/ANeg>

59. Чорна Н. Креативні індустрії та їх роль у розвитку культурно-пізнавального туризму. Економіка та суспільство. 2023. (48). URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-48-37>
60. Шандор Ф.Ф. Сучасні різновиди туризм. Київ : Знання, 2013. 334 с.
61. Шевелюк М. М. Поняття культурного туризму та його класифікації. Питання культурології. 2020. (36), 99–109. URL: <https://shortlink.uk/z4O2>
62. ЮН ВТО: офіційний сайт. 2023. URL: <https://www.2.unwto.org>
63. About World Heritage Journeys. 2023. URL: <https://visitworldheritage.com/en/about>
64. Binkhorst E., Den Dekker T. Agenda for co-creation tourism experience research. Journal of Hospitality Marketing & Management. 2009. 18(2–3). Pp. 311-327.
65. Boniface P., Fowler P. Heritage and Tourism in the Global Village. London: Routledge. 2003. 123 p.
66. Cultural heritage. UNESCO. URL: <https://shortlink.uk/ANEE>
67. Culture urban future. Global report on culture for sustainable urban development. URL: <https://shortlink.uk/ANF2>
68. Cutting Edge. Bringing cultural tourism back in the game. URL: <https://shortlink.uk/z4OQ>
69. Diekmann A., Hannam K. Touristic mobilities in India's slum spaces. Annals of Tourism Research. 39(3). 2012. Pp. 1315-36.
70. Follow-up to decisions and resolutions adopted by the Executive Board and the General Conference at their previous sessions, part I: Programme issues, E. Follow-up of the situation in the Autonomous Republic of Crimea (Ukraine). Conference: UNESCO. Executive Board, 212. 2021. Pp.6-7.
71. Framework Convention on Tourism Ethics. Adopted by the Resolution A/RES/722(XXIII) of the General Assembly of UNWTO. UNWTO. 2020. URL: <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284421671>
72. Goeldner C., Brent R. Tourism: Principles, Practices, Philosophies. Hoboken; New York: JohnWiley&Sons, 2003. 606 p.

73. Heritage Tourism Market Report. 2022. URL: <https://www.imarcgroup.com/heritage-tourism-market>
74. Human Development Report 2004: Cultural Liberty in Today's Diverse World. – UN, 2004. ICOMOS Tourism Handbook for World Heritage Site Managers. ICOMOS, 1993.
75. International Convention to Safeguard Intangible Cultural Heritage: UNESCO's General Conference. 32-nd Session. – Paris, 29 September – 17 October 2003.
76. Iolov T. V. Spain will rely heavily on its World Heritage cities to revive tourism. 2021-02-04. URL: <https://shortlink.uk/z4P3>
77. Lickorish L. An introduction to tourism. Butterworth Heinemann, 2007. 244 p.
78. Marques L., Richards G. Creative Districts Around the World. 2014. URL: <https://shortlink.uk/ANFE>
79. McKercher B. Towards a classification of cultural tourists. International Journal of Tourism Research. 2002. 4(1). Pp. 29–38.
80. Ng M. K. From a 'cultural desert' to a 'cultural supermarket': tourism promotion in Hong Kong. In W.B. Kim and J.Y. Yoo (eds), Culture, Economy and Place: Asia-Pacific Perspectives. Anyang: Korea Research Institute for Human Settlements, 2002. Pp. 179-218.
81. Özel ÇH., Kozak N. Motive based segmentation of the cultural tourism market: A study of Turkish domestic tourists. Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism. 2012. 13(3). Pp.165-186.
82. Parma. 2022. URL: <https://parma2020.it/it/>
83. Pérez de Cuéllar J. Our Creative Diversity. UNESCO Publishing. Paris. 1996. 52 p.
84. Picard M. Bali: Cultural Tourism and Touristic Culture. Archipelago Press, Singapore. 1996. 231 p.
85. Richards G. (Ed.). Cultural Tourism in Europe. ATLAS. 1996. URL: <http://www.tram-research.com/cultural%20tourism%20in%20europe.PDF>

86. Richards G. Cultural Tourism: Global and Local Perspectives. New York: Haworth Press, 2016. 349 p.
87. Richards G. Rethinking Cultural Tourism. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 2021. URL: <https://shortlink.uk/ANFL>
88. Richards G. The Development of Cultural Tourism in Europe. Cultural Attractions and European Tourism. 2001. 29 p.
89. Richards G., Goedhart S., Herrijgers C. The cultural attraction distribution system. In G. Richards (ed.), Cultural Attractions and European Tourism. Wallingford: CABI, 2001. Pp. 71-89.
90. Richards G., Raymond C. Creative tourism. ATLAS news. 2000. 23(8). Pp. 16-20.
91. Russo A. P., Richards G. Reinventing the Local in Tourism: Producing, Consuming and Negotiating Place. Bristol: Channel View Publications, 2016.
92. Smith M. K. Tourism, Culture and Regeneration. Wallingford: CABI, 2007. 347 p.
93. Šnajdar T. G. Cultural tourism explained: How to be a cultural tourist. Culture Tourism. 19 August, 2022. URL: <https://culturetourist.com/cultural-tourism/cultural-tourism-explained-how-to-be-a-cultural-tourist/>
94. Sustainable cultural tourism. 2023. URL: <https://shortlink.uk/ANFX>
95. Tighe A. J. The arts/tourism partnership. Journal of Travel Research. 1986. 2(4). 35-43.
96. Tourism and Culture Synergies. UNWTO. 2016. URL: <https://shortlink.uk/z4PK>
97. Treaty on the European Union, Official Journal, 29 July 1992. 191 p. URL: <https://revad.uvvg.ro/files/nr13/1.pdf>
98. Ukrainer. Які об'єкти охороняє ЮНЕСКО в Україні. 2020. URL: <https://ukrainer.net/unesko-v-ukraini/>
99. Vong F. Application of cultural tourist typology in a gaming destination – Macao. Current Issues in Tourism. 2016. 19(9). Pp. 949-965. doi:10.1080/13683500.2013.842543

100. WTO. Tourism 2020: Vision revisited a road map for tourism towards 2030.

URL: <https://shortlink.uk/ANGn>

ДОДАТКИ

Додаток А

Рис. А.1. Історико-культурні пам'ятки України.

Джерело: [35].

Рис. Б.1. Національний заповідник «Софія Київська»/
Джерело: [98].

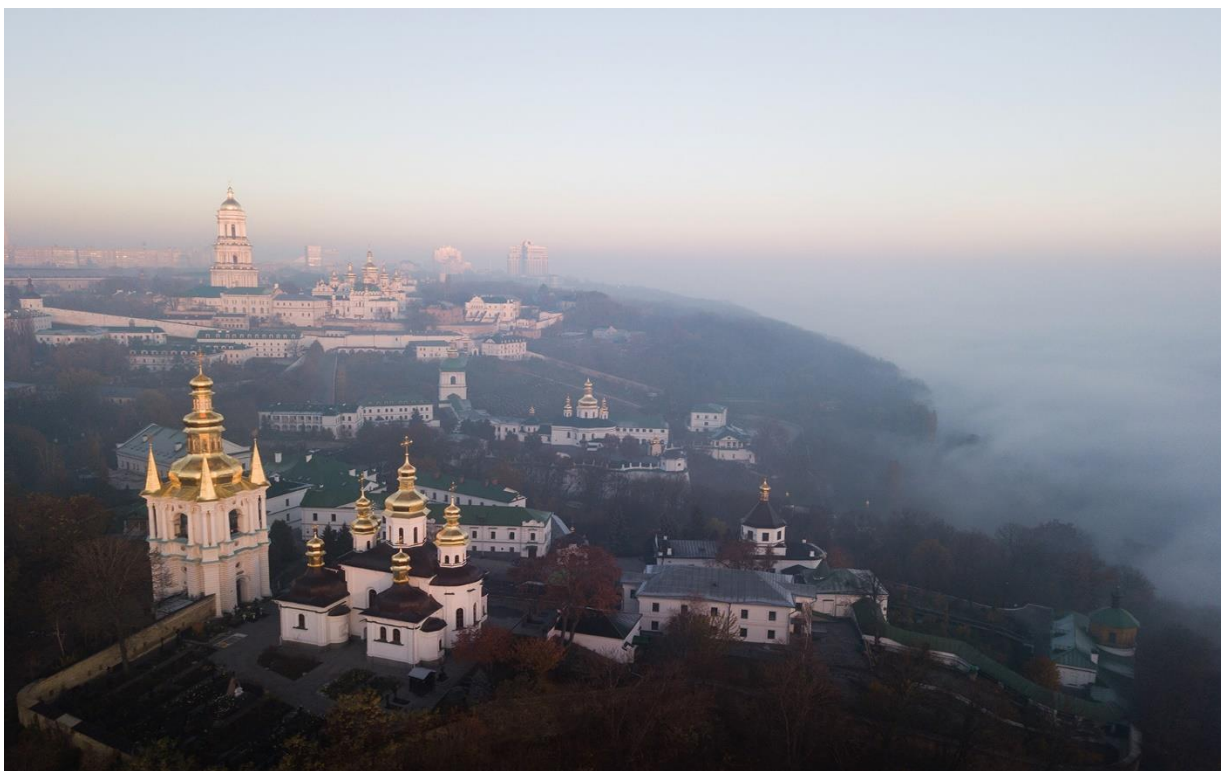

Рис. Б.2. Києво-Печерська лавра/
Джерело: [98].

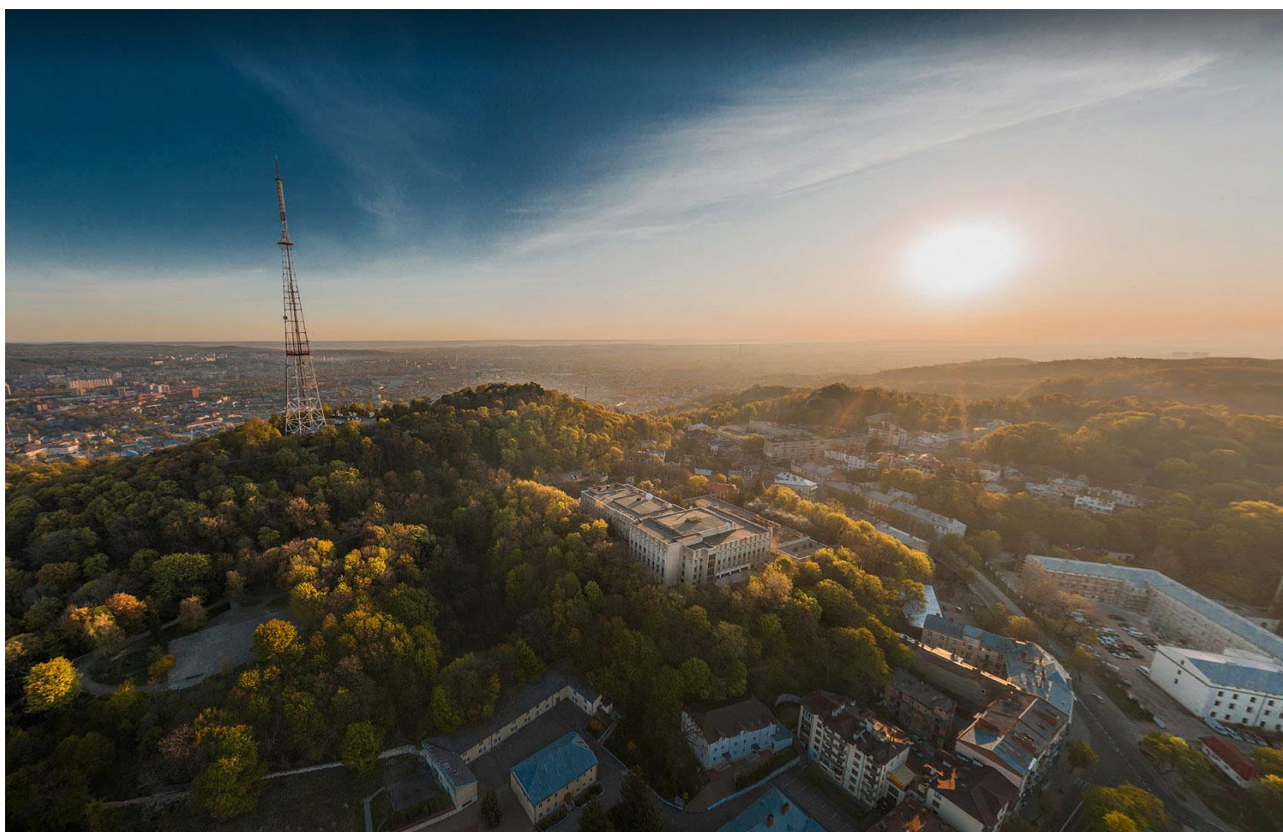

Рис. В.1. Ансамбль історичного центру Львова.
Джерело: [98].

Рис. Г.1-2. Опорні пункти геодезичної дуги Струве.
Джерело: [98].

Рис.Д.1. Букові праліси і давні ліси Карпат та інших регіонів Європи.
Джерело: [98].

Рис. Е.1. Резиденція митрополитів Буковини та Далмації.
Джерело: [98].

Рис.Є.1. Дерев'яні церкви карпатського регіону в Польщі та Україні. Церква святого Юра у м. Дрогобич.
Джерело: [98].

Рис.Ж.1. Стародавнє місто Херсонес Таврійський і його Хора.
Джерело: [98].

Рис. 3.1 Карта скіфських курганів як археологічних пам'яток України.
Джерело: [98].

Пам'ятки археології національного значення, розташовані у м. Київ

Найменування пам'ятки	Датування	Розташування	Охоронний номер
Культурний шар урочища Видубичі	розвинуте середньовіччя, Київська Русь	вул. Видубицька, 1	260007-Н
Місто Володимира — дитинець стародавнього Києва з фундаментами Десятинної церкви	V — IX століття, IX—XIII століття	між вулицями Володимирською, В. Житомирською та схилами Старокиївської гори	260010-Н
Фундаменти і залишки стін ротонди	розвинуте середньовіччя, Київська Русь	вул. Володимирська, 3	260012-Н
Китаївське городище і курганний могильник	розвинуте середньовіччя, Київська Русь	вул. Китаївська, 15	260026-Н
Культурний шар району стародавнього Києва — Клов	розвинуте середньовіччя, Київська Русь	Кловське урочище (між вул. Круглоуніверситетською, Інститутською, Кловським узвозом, Богомольця)	260027-Н

Найменування пам'ятки	Датування	Розташування	Охоронний номер
Культурний шар «Міста Ярослава»	розвинуте середньовіччя, Київська Русь	в межах вул. Костельної, майдану Незалежності, вулиць Б. Грінченка, Прорізної, Ярославів Вал, Львівської площі	260028-Н
Городище і могильник	розвинуте середньовіччя, Київська Русь	Лиса гора (Юрковиця)	260029-Н
Фундаменти Лядських воріт	розвинуте середньовіччя, Київська Русь	майдан Незалежності	260032-Н
Звіринецькі печери	розвинуте середньовіччя, Київська Русь	вул. Мічуріна, 18-22	260034-Н
Кирилівська стоянка первісних людей епохи палеоліту	палеоліт	вул. Кирилівська, 59-61	260052-Н
Культурний шар села Угорське	розвинуте середньовіччя, Київська Русь	урочище Аскольдова Могила	260060-Н

Джерело: [40].

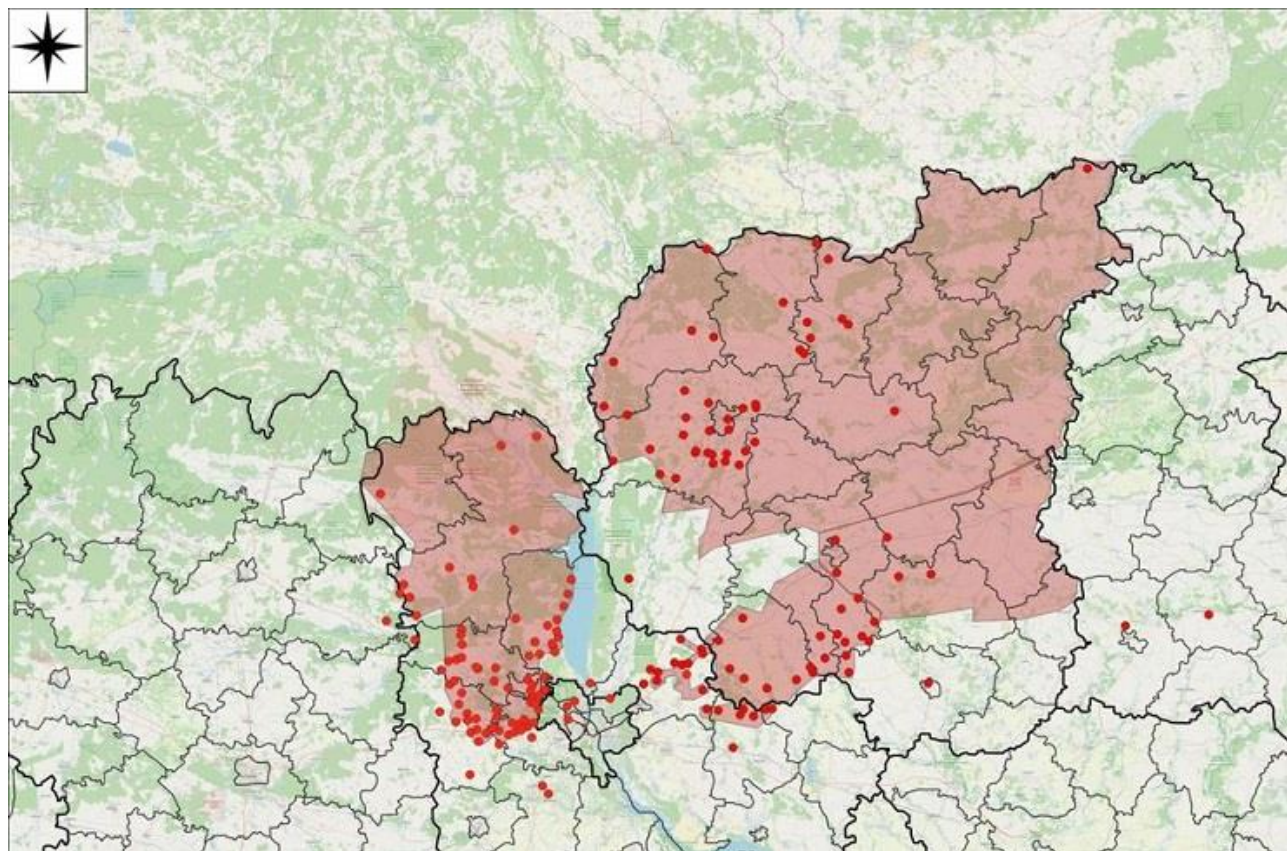

Рис. І.1. Мапа археологічних пам'яток Київської та Чернігівської областей, потенційно постраждалих через війну в Україні
Джерело: [1].

Додаток К

Рис. К.1. Приклади нематеріальної культурної спадщини України.
Джерело: [36].

Рис. Л.1. Петриківський декоративний живопис.
Джерело: [98].

Рис. Л.2. Козацькі пісні Запоріжжя і Подніпров'я.
Джерело: [98].

Рис.Л.3.Традиція Косівської мальованої кераміки.
Джерело: [98].

Рис. Л.4.Опішнянська кераміка.
Джерело: [3].

Рис. Л.5. Кролевецькі ткані рушники.
Джерело: [3].

Рис. Л.6. Традиція приготування та споживання обрядових хлібів до Дня Святого Георгія села Криничне/
Джерело: [52].